T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN *EL-MUKTESID FÎ ŞERHİ'L-ÎZÂH* ADLI ESERİNİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

Abdulsamet AYDIN
2501220662

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Musa ALAK

İSTANBUL – 2025

ÖZ

ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN *EL-MUKTESID FÎ ŞERHİ'L-ÎZÂH* ADLI ESERİNİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

ABDULSAMET AYDIN

Arapça, İslam medeniyetinin temel kaynakları olan Kur'an'ın ve Hz. Peygamber'in (sav) hadislerinin dili olması sebebiyle İslam toplumu içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Bu da Arapçayı üzerine birçok çalışma yapılan bir olgu hâline getirmiştir. Buna binaen Arapça grameri ve diğer ilimler üzerine birçok çalışma yapılmış; bu çalışmalar sonucunda Arapçanın öğrenimi ve öğretimi hedeflenerek İslam dinine hizmet etmek amaçlanmıştır. Bu çalışmalardan bir tanesi de Abdülkāhir el-Cürcânî'nin, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh* adlı eseri üzerine kaleme aldığı *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh* adlı şerhidir. Cürcânî'nin belagat üzerine yaptığı çalışmaların daha önde olması nedeniyle onun nahiv ilmindeki yönü ihmal edilmiş; bu durum, onun bu yönünün bilinmesine büyük oranda olumsuz etki etmiştir. Bu sebeple bu çalışma, Abdülkāhir el-Cürcânî'nin nahivdeki konumunu *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh* eseri bağlamında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çalışma üç ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümün ilk kısmında bu metnin sahibini tanıtma adına Ebû Ali el-Fârisî'nin hayatına, şahsiyetine ve eserlerine yer verilmiş; bu bölümün ikinci kısmında ise *el-Îzâh* adlı eser; genel bilgileri, kaynakları ve muhtevası gibi çeşitli yönlerden detaylıca incelenmiştir. İkinci bölümde bu şerhin sahibi Abdülkāhir el-Cürcânî'nin hayatına, şahsiyetine ve eserlerine yer verilmiş, onun biyografisiyle alakalı keşfedilen yeni bilgiler, bu çalışma tarafından ortaya konmuştur. Üçüncü bölümde ise genel olarak Abdülkāhir el-Cürcânî'nin nahivdeki yeri, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh* eseri bağlamında incelenmiştir. Bu bölümün ilk kısmında bu eser hakkında genel bilgilere, muhtevasına, metodu ve üslubuna, kaynaklarına ve önemine yer verilmiş; ikinci kısmında ise Abdülkāhir el-Cürcânî'nin nahivdeki mezhebi, nahiv usulü, ta'lilleri ve tercihleri, *el-Muktesıd* adlı eserinden pasajlar ve bazen de çeşitli örnekler sunularak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Ali el-Fârisî, el-Îzâh, et-Tekmile, Abdülkāhir el-Cürcânî, el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh, Nahiv.

ABSTRACT

[THE PLACE OF ABDULKAHIR AL-JURCANI'S AL-MOQTAŞID FĪ SHARḤ AL-ĪḌĀH IN ARABIC GRAMMAR]

ABDULSAMET AYDIN

Arabic, as the language of the Qur'an and the sayings of the Prophet, the main sources of Islamic civilization, has risen to an important position within the Islamic society, which has made it a subject on which much effort has been spent. Through this, many studies have been carried out on Arabic grammar and other sciences; as a result of these studies, it was aimed to serve the religion of Islam by focusing on the learning and teaching of Arabic. One of these studies is al-Muqtaṣid fī sharḥ al-Īḍāḥ, a commentary written by ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī on the work al-Īḍāḥ by Abū ʿAlī al-Fārisī. Since Jurjānī's works on rhetoric were broader and more influential, his role in grammar has remained in the background; this negative situation has had a great impact on the limited recognition of this aspect of his scholarship. For this reason, this study aims to reveal the position of ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī in grammar within the framework of his work al-Muqtaṣid fī sharḥ al-Īḍāḥ. In this respect, the study is divided into three main parts. In the first part, in order to introduce the author of the text, the life, character, and works of Abū ʿAlī al-Fārisī are presented; in the second part of this chapter, the work al-Īḍāḥ is examined in detail from different aspects such as its general features, sources, and content. The second chapter deals with the life, character, and works of ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī, and the new information discovered about his biography is presented by this study. In the third chapter, in general, the place of ʿAbd al-Qāhir al-Jurjānī in grammar is examined in the context of his work al-Muqtaṣid fī sharḥ al-Īḍāḥ. In the first part of this chapter, general information about this work, its content, method and style, sources, and significance are discussed; in the second part, Jurjānī's grammatical school, his grammatical methodology, reasoning, and preferences are presented with passages from al-Muqtaṣid and sometimes with various examples.

Keywords: (Abū ʿAlī al-Fārisī, al-Idah, al-Takmila, Abd al-Qāhir al-Jurjānī, al-Muqtaṣid fī sharḥ al-Īḍāḥ, Nahw)

ÖNSÖZ

Hamd; âlemlerin Rabb'i olan, bizleri kitabına ve onun dili olan Arapçaya hizmetkar eyleyen Allah'a mahsustur. Kendisine bu kitabın indirildiği Hz. Muhammed Mustafâ'ya (sav) ve ashabına salât ve selam olsun.

İslam'ın en temel kaynağı olan Kur'an'ın dilinin Arapça olması; İslam milletini bu dili öğrenmeye teşvik etmiş, bu vesile ile Arapçaya dair birçok eser telif edilmiştir. Telif edilen bu eserlerin çokluğu, Arapçayı müstakil bir ilim hâline getirmiş ve bu ilmin etrafında geniş bir literatürün oluşmasına katkıda bulunmuştur.

Bu çalışma ise bu literatürün temel taşlarından biri sayılan, Abdülkāhir el-Cürcânî'ye ait olan *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh* adlı dilbilgisi eseri hakkındadır. Bu eseri seçmemizdeki temel amacımız, belagat yönü ağır basıp nahiv yönü geri kalan Cürcânî'nin bu kapalı yönünü bu eser bağlamında ortaya koymaktır.

Bu amacı gerçekleştirme sürecimde birçok kimsenin maddi ve manevi desteğini almış bulunmaktayım. İlk olarak, çalışma konumun belirlenmesinden bu çalışmanın sonuçlanmasına kadar karşılaştığım her durumda benden desteğini esirgemeyen, verdiği emeklerle bu çalışmanın kıymetini daha da yukarıya taşıyan kıymetli hocam Musa ALAK'a şükranlarımı sunuyorum. Çalışmamın bu sürecinde daima yanımda olan, karşılaştığım her sıkıntıda bana destek olan kıymetli arkadaşlarım Nuh ESLEK ve Erkan ERTEKİN'e teşekkür ediyorum. Verdiği fikirler ve görüşler dolayısıyla çalışma gayretimi artıran, çalışma sürem boyunca beni takip eden ve destekleyen kıymetli hocam Aziz ENÇAKAR'a ve Kemal HACIMURTAZAOĞLU'na teşekkür ediyorum. Yine manevi desteğiyle çalışma süresi boyunca varlığını hep hissettiğim İbtihal ABDÜLVÂLÎ'ye de saygılarımı sunuyorum. Üzerimde birçok emeği olan aileme, ismini burada zikretmediğim arkadaşlarıma ve diğer hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Gayret bizden, muvaffakiyet ise Allah'tandır.

ABDULSAMET AYDIN

İstanbul, 2025

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**

ABSTRACT ..... **iiv**

ÖNSÖZ ..... **v**

HARİTALAR ..... **iix**

KISALTMALAR ..... **x**

GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ ALÎ EL-FÂRİSÎ VE EL-ÎZÂH ADLI ESERİ

I. EBÛ ALİ EL-FÂRİSÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ 5

A. YAŞADIĞI DÖNEM 5

B. HAYATI 8

C. ŞAHSİYETİ 23

D. ESERLERİ 29

II. *EL-ÎZÂH*'IN TAHLİLİ 38

A. GENEL BİLGİLER 38

B. MUHTEVASI 42

C. METODU VE ÜSLUBU 49

D. KAYNAKLARI 50

E. ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR 51

İKİNCİ BÖLÜM
ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. YAŞADIĞI DÖNEM 58

II. HAYATI 61

A. ADI VE AİLESİ 61

B. DOĞUM YERİ VE TARİHİ 63

C. HOCALARI 64

D. TALEBELERİ 66

E. CÜRCÂN'DAN HİÇ AYRILMAMASI 68

F. VEFATI 69

III. ŞAHSİYETİ 69

A. İTİKĀDİ VE AMELİ MEZHEBİ 69

B. AHLÂKÎ ÖZELLİKLERİ 69

C. İLMÎ ŞAHSİYETİ 70

D. EDEBİ ŞAHSİYETİ 70

IV. ESERLERİ 71

A. KUR'ÂN İLİMLERİNE DAİR ESERLERİ 71

B. SARFA DAİR ESERLERİ 73

C. NAHVE DAİR ESERLERİ 74

D. BELÂGATE DAİR ESERLERİ 76

E. ŞİİRE DAİR ESERLERİ 77

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EL-MUKTESID BAĞLAMINDA ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

I. EL-MUKTESID FÎ ŞERHİ'L-ÎZÂH'IN TAHLİLİ 80

A. GENEL BİLGİLER 80

1. Adı 80

2. Müellife Âidiyeti 81

3. Yazılış Tarihi 81

4. Yazılış Sebebi 81

5. Yazma Nüshaları 81

6. Matbû Nüshaları 83

B. MUHTEVASI 84

C. METODU VE ÜSLUBU 84

D. KAYNAKLARI 85

E. ÖNEMİ 86

II. ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ 87

A. NAHİVDEKİ MEZHEBİ 87

B. NAHİV USULÜ 88

1. Semâ' / Nakil 89

2. Kıyas 97

3. İcmâ 98

4. İstishâb 99

C. TA'LİLLERİ 100

D. İHTİLAFLI MESELELERDEKİ TERCİHLERİ 105

SONUÇ 112

KAYNAKÇA 114

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: İran'ın Fars (Fâris) Eyaletinin Haritası 11
Harita 2: İran'ın Gülistan Eyaletinin Haritası 59

KISALTMALAR

b. : ibn, bin (oğlu)

bkz. : Bakınız

Blm. : Bölümü

Ktp. : Kütüphanesi

nr. : Numara

nşr. : Neşreden

thk. : Tahkik eden

ts. : Tarihsiz

vd. : Ve diğerleri

vr. : Varak (Yazma eserler için)

y.y. : Yayıncı yok

GİRİŞ

Arapça, İslâm medeniyetinin temel kaynakları olan Kur'ân'ın ve sünnetin dili olması vesilesiyle İslâm toplumunda önemli bir konum elde etmiş; bu konumu sayesinde çağları aşmış ve üzerine çok çalışılmıştır. Bunun bir neticesi olarak Müslümanlar, İslâm dinine hizmet etmek amacıyla Arap diline dair sayılamayacak kadar çok eserler ortaya koymuşlardır. Bunlardan biri de Abdülkāhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79?) nahiv ilmine dair *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh* adlı eseridir.

Abdülkāhir el-Cürcânî'nin hocasının hocası Ebû Ali el-Fârisî'ye (ö. 377/987) ait olup üzerine pek çok çalışma yapılan *el-Îzâh* adlı eserin şerhi olan *el-Muktesıd*, klasik şerh usullerini devam ettirmesinin yanı sıra -daha çok belagat yönüyle öne çıkmış olan- Cürcânî'nin nahiv yönü hakkında bizlere ışık tutmakta, nahiv ilminin onun zihnindeki yerini bizlere göstermektedir. İşte bu tezin konusu, onun -bu eseri bağlamında- nahiv ilmindeki yeridir.

Tezin Amacı

Abdülkāhir el-Cürcânî, günümüz ilim câmiasında daha çok belagat alanında verdiği eserlerle bilinmektedir. Onun bu yönü; nahiv ilmindeki yerini arka planda bırakmıştır. Bundan dolayı, onun nahivcilik yönünü de ortaya koyan çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Tezimizde onun nahiv ilmindeki yerini *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh* adlı eseri bağlamında incelemeyi hedeflemekteyiz. Bu hedefe ulaşmak için de aşağıda zikredilen soruları cevaplandırmaya çalışacağız.

S1: Cürcânî, nahvi görüşleri bağlamında belli bir dil ekolüne mensub sayılır mı?

S2: Cürcânî'nin nahiv usulündeki metodu kendinden önceki âlimleri ile aynı mıdır? Onlara muhalif olan bir usul yöntemi var mıdır?

S3: Cürcânî, ihtilaflı bir mesele olan hadislerle istişhâd konusunda nasıl bir tutum sergilemiştir?

Tezin Kapsamı

Tezimiz, bu hipotezleri ispatlama açısından ilk iki bölümü biyografi çalışması olmak kaydıyla üç ana bölümden oluşmaktadır:

a. Birinci Bölüm: Ebû Alî el-Fârisî ve el-Îzâh Adlı Eseri

Bu bölümde Ebû Ali el-Fârisî'nin yaşadığı dönem, hayatı, ailesi, hocaları ve öğrencileri, seyahatleri, vefatı, şahsiyeti ve eserlerinin ardından *el-Îzâh*'ın adı, müellife âidiyeti, yazılış yeri ve tarihi, yazılış sebebi, râvileri ve icâzetleri, yazma ve matbu nüshaları, muhtevası, metodu ve üslubu, kaynakları ve üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir.

Bu bölüme tezimizde yer vermemizin nedeni, Cürcânî'nin *el-Muktesıd* eserinin kaynağının *el-Îzâh* olması, Ebû Ali el-Fârisî'nin de Cürcânî'nin ilmi silsilesinin temelinde yer almasıdır.

b. İkinci Bölüm: Abdülkāhir el-Cürcânî'nin Yaşadığı Dönem, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri

Bu bölümde *el-Muktesıd*'ın müellifi Abdülkāhir el-Cürcânî**'**nin yaşadığı dönem, hayatı, ailesi, hocaları ve öğrencileri, vefatı, şahsiyeti ve eserleri incelenmiştir.

Bu bölüme tezimizde yer vermemizin nedeni, tezimizin ana konusu olan *el-Muktesıd*'ın müellifinin iyice tanınmasının önemli olmasını düşünmemizdir. Ayrıca Cürcânî'nin hayatı hakkında tespit edilen yeni bilgiler, bu bölümün tezde müstakil bir yer almasını zannımızca gerekli kılmaktadır.

c. Üçüncü Bölüm: *el-Muktesıd* Bağlamında Abdülkāhir el-Cürcânî'nin Nahiv İlmindeki Yeri

Bu bölümün ilk kısmında, *el-Muktesıd*'ın genel bilgilerinden hareketle adı, müellife âidiyeti, yazılış tarihi, yazılış sebebi, yazma ve matbu nüshaları incelenmiştir. Ardından muhtevası, metodu ve üslubu, kaynakları ve önemi anlatılmıştır. İkinci kısımda ise Cürcânî'nin bu eser bağlamında nahivdeki mezhebi, nahiv usulü, ta'lilleri ve ihtilaflı meselelerdeki tercihleri ele alınmıştır.

***el-Îzâh* ve *et-Tekmile* İlişkisi**

el-Muktesıd'ın ana metni olan ve nahiv meselelerini anlatan *el-Îzâh*, sarf konularını anlatan *et-Tekmile* adlı bölümü de kapsamaktadır. Ama bizim konumuz, Cürcânî'nin nahiv yönü olduğu için *el-Îzâh*'ın sadece nahiv kısmı tezin kapsamına alınmıştır.

Tezin Metodu

Tezimizin ilk iki bölümü, biyografi temelli olduğu için kaynak bakımından tarih ve terâcim kitapları kullanılmış, bu vesile ile tarihsel biyografik metot

uygulanmıştır. Bu metot ve sonucunda elde edilen veriler, iki bölüm içerisinde uyum olacak şekilde sıralanıp sunulmuştur. Tezin ana konusunu içeren son bölümde ise temel kaynak olan *el-Muktesıd* isimli eser, bu bölümün araştırma alanlarını içeren nahiv usulü ve nahiv illetleri hakkında birincil ve ikincil kaynaklardan elde edilen verilerle kıyaslanarak Cürcânî'nin nahvi şahsiyeti ortaya konmuştur.

Literatür Değerlendirmesi

Tezimizin ilk iki bölümünü oluşturan biyografi çalışmalarının konuları olan Ebû Ali el-Fârisî ve Abdülkāhir el-Cürcânî'nin hayatını doğrudan ya da dolaylı olmak üzere Türkçe ve Arapça çalışmalar yapılmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Ali el-Fârisî'nin hayatını ele alan çalışmalardan bir tanesi, Sevim Özdemir tarafından yazılan *Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri* adlı yüksek lisans tezidir.[1] Özdemir, çalışmasının ilk bölümünde Ebû Ali el-Fârisî'nin yaşadığı dönemi çeşitli yönlerden anlatmış, onun hayatını; doğumu, tahsili, seyahatleri, hocaları ve talebeleri, eserleri ve hakkında söylenen sözler başlığı altında ele almıştır. Özdemir'in bu çalışmasında elde ettiği bulgular yetersiz görülmektedir. Çünkü Ebû Ali el-Fârisî'nin hayatıyla ilgili ihtilaflı meselelere hiç değinmemiş, bilgileri sunarken bu bilgiler arasında kıyas yapmak yerine düz bir anlatımı tercih etmiştir. Çalışmamız, ihtilaflı meselelere değinip çeşitli yorumlamalar ve kıyaslamalar içermesi açısından bu eksikliğin giderilmesi adına büyük bir önem taşımaktadır. Ebû Ali el-Fârisî'nin hayatını ele alan çalışmalardan bir diğeri, Abdülfettâh İsmâil Şelebî'nin *Ebû Ali el-Fârisî: Hayâtühû ve mekânetühû beyne eimmeti't-tefsîr ve'l-Arabiyye ve âsâruhû fi'l-kırâât ve'n-nahv* adlı kitabıdır.[2] Şelebî, bu kitabında Ebû Ali el-Fârisî'nin hayatını ve eserlerini incelemekle beraber onun kıraat ilmindeki yerini çeşitli çalışmalarla kıyaslayarak detaylıca ele almıştır. Şelebî, Ebû Ali el-Fârisî hakkında zannımızca her ne kadar isabetli tespitlerde bulunsa da onun

[1] Sevim Özdemir, *Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996).

[2] Abdülfettâh İsmâîl Şelebî, *Ebû Ali el-Fârisî Hayâtühû ve mekânetühû beyne eimmeti't-tefsîr ve'l-Arabiyye ve âsâruhû fi'l-kırâât ve'n-nahv* (Cidde: Dâru'l-Matbûâti'l-Hadîse, 1409/1989).

ölüm tarihi ile ilgili verdiği ve Özdemir'in de kullandığı[3] bazı yanlış bilgiler,[4] çalışmamızda dikkatlice ele alınarak anlatılmıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Cürcânî'nin hayatı hakkında detaylı ve müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Onun hakkında yapılan çalışmalar, genellikle onun belagat yönünü anlatmayı hedeflerken hayatına kısaca değinmiştir. Çünkü hayatı hakkında çok bilgi yoktur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-Muktesıd* üzerine Türkçe bir çalışma bulunmamaktadır. Ama Arap dünyasında bu eser, çeşitli yönlerden incelenmiştir. Ali b. Muhammed Ahmed eş-Şüherî, *el-Hilâfü'n-nahvî fi'l-Muktesıd* adlı bir yüksek lisans çalışması yapmıştır.[5] Bu çalışmasında *el-Muktesıd*'in içerisinde yer alan ihtilaflı konuları detaylıca işlemiştir. Yine Muhammed Mustafa el-Mursî tarafından *Ârâü'l-Mâzinî fi'l-Muktesıd li'l-Cürcânî* adlı bir makale yazmış,[6] bu makalesinde Mâzinî'nin görüşlerinin *el-Muktesıd*'deki yansımasını incelemiştir. Yine Muhammed Ahmed el-Umrî, *el-Misâlü'l-muhâlif li'l-kâideti fî Kitâbi'l-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh li'l-Cürcânî* adlı bir makale ele almış[7] ve bu makalesinde genel kurallara aykırı olan meseleleri *el-Muktesıd* özelinde açıklamıştır.

---

3 Özdemir, *Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, 63.

4 Şelebî, *Ebû Ali el-Fârisî Hayâtühû ve mekânetühû beyne eimmeti't-tefsîr ve'l-Arabiyye ve âsâruhû fi'l-kırâât ve'n-nahv*, 140 İbnü'n-Nedîm'in, Ebû Ali el-Fârisî'nin ölüm yılını 370/980 şeklinde verdiği ileri sürülse de bu, matbu nüshalardaki bilgilerin asıl metne karışmasından doğmaktadır.

5 Ali b. Muhammed Ahmed eş-Şüherî, *el-Hilâfü'n-nahvî fi'l-Muktesıd* (Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1999).

6 Muhammed Mustafa Mursî, "Ârâü'l-Mâzinî fi'l-Muktesıd li'l-Cürcânî", *Mecelletü Kıtâi Külliyeti'l-Lugati'l-Arabiyye* 12 (2018), 197-342.

7 Muhammed Ahmed Umrî, "el-Misâlü'l-muhâlif li'l-kâideti fî Kitâbi'l-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh li'l-Cürcânî", *Mecelletü'l-Câmiati'l-Kāsımiyye li'l-Luğati'l-Arabiyye ve Âdâbihâ* 1/2 (2023), 161-194.

BİRİNCİ BÖLÜM:
EBÛ ALÎ EL-FÂRİSÎ VE EL-ÎZÂH ADLI ESERİ

Tezin konusu olan *el-Muktesıd fi şerhi'l-Îzah* adlı eser, nahiv ilmine dair *el-Îzâh* isimli metnin şerhi olduğu için bu çalışmanın bu bölümünde önce bu metnin sahibi olan Ebû Alî el-Fârisî hakkında bilgiler verilecek, ardından *el-Îzâh*'ın tahlili yapılacaktır.

Ebû Ali el-Fârisî, ileride bahsedileceği üzere Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *el-Muktesıd* adlı eserinde kendisinden çokça nakilde bulunduğu hocası olan Ebü'l-Hüseyin'in (ö. 421/1030) dayısı, Ebü'l-Hüseyin'in de Cürcânî'nin kitaplarında ismini geçirdiği tek hocası olması nedeniyle onun hayatının ve eserlerinin müstakil bir bölüm altında tanıtılması, kanaatimizce önemli bir husustur.

I. EBÛ ALİ EL-FÂRİSÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Tezin bu kısmında Ebû Alî el-Fârisî'nin yaşadığı dönem, hayatı, şahsiyeti ve eserleri incelenip onun konumu ve ilim camiasındaki yeri okuyucuya sunulacaktır.

A. YAŞADIĞI DÖNEM

Müelliflerin yaşadıkları dönemleri bilmek, onların hayatları hakkında bize farklı bir bakış açısı verir ve görüşlerini daha sağlıklı bir şekilde değerlendirmemize katkıda bulunur. Bu sebeple Ebû Ali el-Fârisî'nin hayatına geçmeden önce yaşadığı dönem hakkında kısaca malumat verilecektir:

Ebû Ali el-Fârisî'nin yaşadığı dönem (288-377/901-988), Abbasî Devleti'nin hüküm sürdüğü yıllara denk gelmiştir.[8] Onun yaşadığı dönemde şu Abbâsî halifeleri yönetimde kalmıştır:[9]

1) Mu'tazıd-Billâh (279/892)
2) Müktefî-Billâh (289/902)

---

[8] Abbasi Devleti, 132-656 (750-1258) yılları arasında hüküm sürmüştür. Abbâsîler hakkında genel bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler (Siyasî Tarih)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/31-48.

[9] Yıldız, "Abbâsîler", 1/37.

3) Muktedir-Billâh (295/908)
4) Kāhir-Billâh (320/932)
5) Râzî-Billâh (322/934)
6) Müttakī-Lillâh (329/940)
7) Müstekfî-Billâh (333/944)
8) Mutî‘-Lillâh (334/946)
9) Tâi‘-Lillâh (363/974)

Ebû Ali el-Fârisî’nin doğduğu yer olan Şîrâz ve bağlı olduğu Fârs bölgesi,[10] onun zamanında Ya’kûb b. Leys es-Saffâr tarafından kurulan Saffârîler’in hakimiyeti altında kalmıştır.[11] Onun yaşadığı dönemde Saffârî hanedanından şu kimseler hüküm sürmüştür:[12]

1) Amr b. Leys (265/879)
2) Tâhir b. Muhammed b. Amr (289/902)
3) Leys b. Ali (293/906)
4) Muhammed b. Ali (298/911)
5) Ebû Hafs Amr (300/912)
6) Ahmed b. Muhammed b. Halef (311/923) (Halefiler Kolu)
7) Ebû Ahmed Halef es-Saffâr (352/963)

Ebû Ali el-Fârisî, 341 (953) yılında Hamdân b. Hamdûn tarafından kurulan Hamdânîler’in[13] hüküm sürdüğü Halep’e gitmiştir.[14] Orada Seyfüddevle el-

[10] Ebü’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg es-Safedî, *el-Vâfî bi’l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd, Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 1420/2000), 11/290; Ebü’l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye fî tabakāti’l-kurrâ*, nşr. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1427/2006), 1/189.

[11] Saffârî Devleti, 247-393 (861-1003) yılları arasında hüküm sürmüştür. Saffârîler hakkında genel bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, “Saffârîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/464-465.

[12] Merçil, “Saffârîler”, 35/464-465.

[13] Hamdânî Devleti, 293-395 (905-1004) yılları arasında hüküm sürmüştür. Hamdânîler hakkında genel bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, “Hamdânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/446-447.

[14] Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, nşr. Ahmed İbrâhîm Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Mesîre, 1399/1979), 3/88.

Hamdânî'nin (ö. 356/967) yanında kalmıştır.[15] Onun yaşadığı dönemde Hamdânî hanedanından şu kimseler yönetimde kalmıştır:[16]

1) Ebü'l-Heycâ Abdullah (293/905-06)
2) Nâsırüddevle Hasan (317/929)
3) Ebû Tağlîb Gazanfer (353/964)
4) Seyfüddevle el-Hamdânî (333/944)
5) Ebü'l-Meʿâlî Saʿdüddevle (356/967)

Ebû Ali el-Fârisî, 348 (958) yılında ʿİmâdüddevle Ali (ö. 338/949) tarafından kurulan Büveyhîler'in[17] hüküm sürdüğü Şîrâz'a gitmiştir.[18] Onun yaşadığı dönemde Büveyhî hanedanından şu kimseler yönetimde kalmıştır:[19]

1) ʿİmâdüddevle Ali (320-322/932-934)
2) Muizzüddevle Ahmed (324-334/936-945)
3) Rüknüddevle Hasan (335-366/947-977)
4) Adudüddevle (338-367/949-978)
5) Bahtiyâr (356/967)
6) Müeyyidüddevle (366/977)
7) Şerefüddevle (372-376/983-987)
8) Samsâmüddevle (372/983)
9) Fahrüddevle Ali (366-373/977-983)

Ebû Ali el-Fârisî'nin yaşadığı döneme bakıldığında onun birçok devletin himayesinde kaldığı, birçok yere gittiği; bu sebeple rahat bir hayat yaşamadığı anlaşılmaktadır.

---

[15] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 2/811.

[16] Karaarslan, "Hamdânîler", 15/446-447.

[17] Büveyhî Devleti, 320- 454 (932-1062) yılları arasında hüküm sürmüştür. Büveyhîler hakkında genel bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500.

[18] Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *Kitâbü'-t-Tekmile*, thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1999), 13 (Naşirin Girişi).

[19] Merçil, "Büveyhîler", 6/498.

B. HAYATI

Bu bölümde, Ebû Ali el-Fârisî'nin adı ve ailesi hakkında bilgi verildikten sonra doğum yeri ve tarihine, ilim tahsiline, hocalarına ve talebelerine, seyahatlerine ve vefat tarihine değinilecektir.

1. Adı ve Ailesi

Kaynaklar, Ebû Ali'nin isminin **Hasan** olduğunda ittifak etmişlerdir.[20]

Babasının adı kaynakların çoğuna göre **Ahmed**'dir.[21] Ancak bazı kaynaklarda **Muhammed**[22] olduğu da iddia edilmiştir. Dedesinin adı **Abdülgaffâr**'dır.[23] Ulaşabildiğimiz kadarıyla sadece tek bir kaynakta **Abdullah** olduğu ileri

---

[20] Bazı kaynaklarda "Hasan" ismi, lâm-ı taʿrifsiz gelse de çoğunlukla lâm-ı taʿrifli gelmiştir. Lâm-ı taʿrifli geldiği yerler için bkz**.** Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1422/2001), 8/217; Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kâhire - Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî - Müessesetü'l-Kütübi's-Sekāfe, 1406/1982), 1/308; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakāti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 1/496.
Lâm-ı taʿrifsiz geldiği yerler için bkz. Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (İstanbul: Maârif Matbası, 1941), 1/131, 211; Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Mûsevî el-Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*, thk. Esedullâh İsmâiliyân (Kum: Mektebetü İsmâîliyya, 1391), 3/76.

[21] Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakāti'l-üdebâ*, thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî (Zerkā: Mektebetü'l-Menâr, 1405/1985), 232; Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*, thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 7/117.

[22] İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.
Carl Brockelmann, babasının isminin "Ahmed" olduğunu ifade etse de "Muhammed" ismini de parantez içerisinde verir. Bkz. Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdulhalîm en-Neccâr (Kâhire: Dârü'l-Meârif, ts.), 2/190.

[23] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkādir Atâ, Mustafa Abdülkādir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 14/324; Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kāhire*, nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992), 4/154.

sürülmüştür.[24] Dedesinin babasının adı, bazı kaynaklara göre **Muhammed**,[25] bazı kaynaklara göre de **Süleymân**'dır.[26]

Dedesinin babasının adının **Muhammed** olduğunu söyleyen kaynaklara göre **Süleymân**, **Muhammed**'in babası olur. Buna göre **Muhammed** isminin bazı kitaplarda düştüğünü söylemek mümkündür. Dedesinin dedesinin adının ise **Ebân** olduğu, yine bazı kaynaklarda zikredilmektedir.[27]

Aynı şekilde künyesinin **Ebû Ali** olduğunda da ittifak edilmiş, ona ait başka bir künye bilgisi verilmemiştir.[28]

Ebû Ali el-Fârisî'nin kaynaklarda geçen nisbesi ise doğduğu yerle ilişkilidir. Ebû Ali el-Fârisî, Îran'ın Fâris eyaletinin Fesâ[29] şehrinde doğduğu[30] için **el-Fesevî**[31]

---

[24] Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed Ali el-Kārî, *el-Esmâru'l-ceniyye fî esmâi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed (Bağdat: Dîvânü'l-Vakfi's-Sünnî, 1430/2009), 1/392.

[25] İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/117; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 3/26; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân* (Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2387), 203/b; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/496; Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 3/76.

[26] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/308.

[27] Ebü'l-Mehâsin Tâcüddîn Abdülbâkī b. Abdilmecîd b. Abdillâh el-Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn fî terâcimi'n-nuhât ve'l-luğaviyyîn*, thk. Abdülmecîd Diyâb (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1406/1986), 83; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/26.

[28] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/217; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 232; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/324; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/308; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/26; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 2/190.
Ancak evlenmediği ve çocuğunun olmadığına dair bilgilere bakılırsa bu künye hakiki manada olmayıp lakap kabilinden olmalıdır.

[29] Fesâ, rivayetlere göre Fâris'teki en temiz şehir olup Şîrâz ile arasında dört merhale vardır. Ayrıca büyüklük bakımından Şîrâz'a yakın olduğu, içinde birçok yapının yer aldığı, geniş caddelere sahip olduğu ve havasının Şîrâz'dan daha temiz olduğu da ifade edilmektedir. Bkz. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.), 296.

[30] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/217; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/308; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994), 2/80; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 11/290; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/154.
Nesâ'da doğduğu da ileri sürülmüştür. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kāmûsü'l-a'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306), 742. Ancak bu iddianın, "Fesâ" adının İranlılar tarafından tercih edilen şekli olan "Besâ" kelimesinin başındaki be harfinin noktasının yanlışlıkla üste konularak nûn harfine dönüştürülmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

[31] Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic ez-Zübeydî, *Tabakātü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Meârif, t.s.), 120; Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 83; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1424/2003), 8/438; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/117; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/89; İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (İstanbul: Maarif Vekaleti, 1951), 1/272.

nisbesini almıştır. Yine aynı şekilde Fesâ'nın bağlı olduğu Fâris eyaletinin merkezi Şîrâz şehri olduğu için[32] kendisine **eş-Şîrâzî**[33] dense de en meşhur ve en yaygın nisbesi, Fesâ'nın Fâris eyaletine bağlı olması[34] nedeniyle **el-Fârisî'**dir.[35]

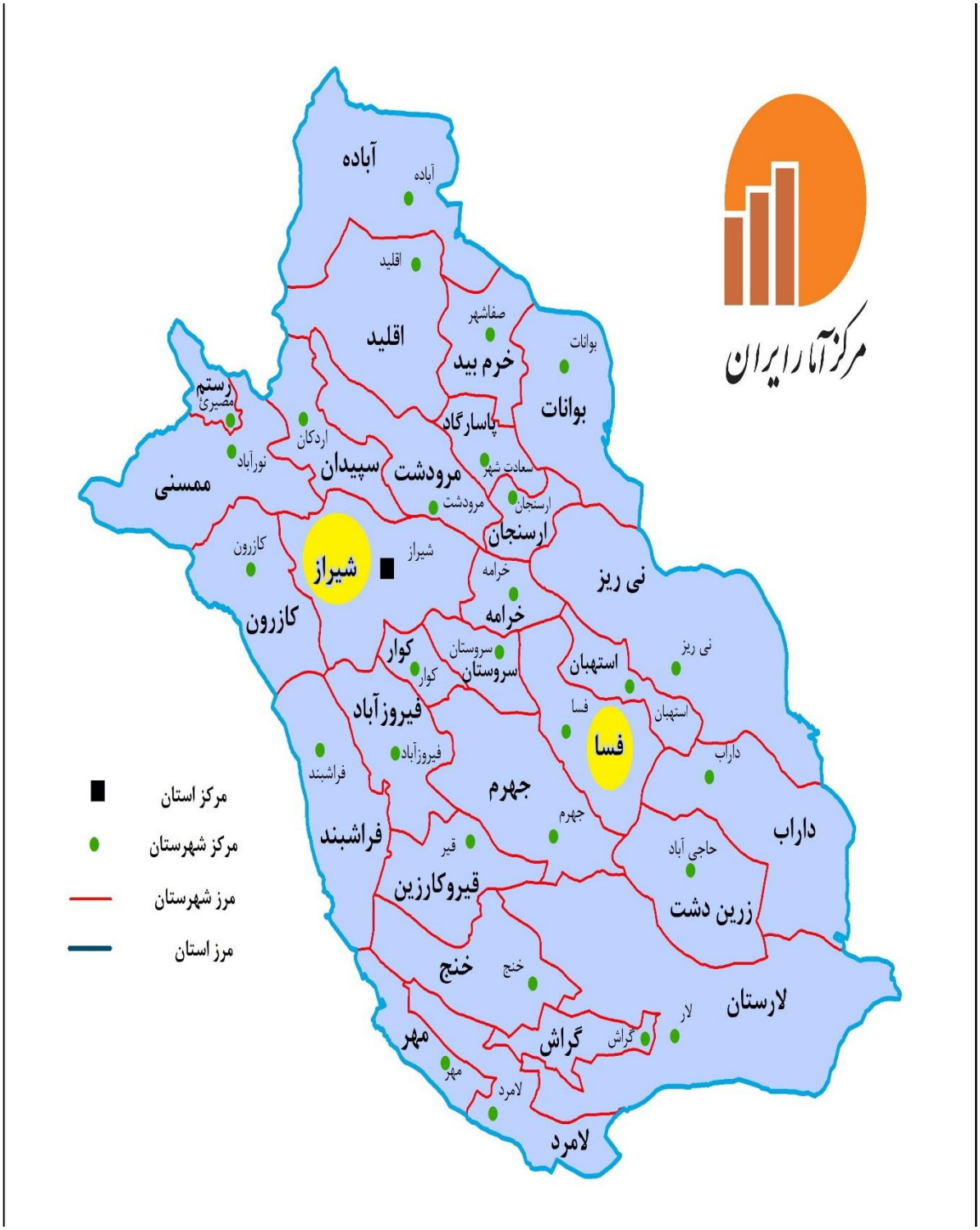
Fesâ beldesinin ism-i mensubu; Fesâî şeklinde değil, Fesevî şeklinde gelir. Bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 4/296; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 1/192.

[32] İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/189; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Meârif, t.s.), 255; Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/88.

[33] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 2/190.

[34] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 2/82.

[35] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/217; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 232; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/324; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/438; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/26.

Harita 1: İran'ın Fars (Fâris) Eyaletinin Haritası

https://web.archive.org/web/20220707160303/https://www.amar.org.ir/Portals/0/census/1395/maps/shahrestan/original/map_shahrestan_1395_07.jpg

Bu bilgiler ışığında Ebû Ali el-Fârisî'nin tam adı şöyle ifade edilebilir:

Ebû Ali Hasan (el-Hasan) b. Ahmed (Muhammed) b. Abdülgaffâr (Abdullah) b. (Muhammed b.) Süleymân b. Ebân el-Fesevî el-Şîrâzî el-Fârisî

Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), Ebû Ali el-Fârisî'nin öğrencisi[36] olan Ali b. Îsâ er-Rebeî'nin (ö. 420/1029) de el-Hasan b. Ahmed b. Abdülgaffâr b. Muhammed b. Süleymân b. Ebân silsilesini kullandığını nakleder.[37] Ebû Ali el-Fârisî'ye en yakın kaynağın Rebeî olması, bu silsilenin doğru olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Kaynaklarda Ebû Ali el-Fârisî'nin babasının Fârisli,[38] annesinin de Şeybânoğulları'nın Sedûs[39] kabilesinden olduğu bilgisi yer almaktadır. Öğrencisi İbn Cinnî (ö. 392/1002), kitaplarında onun evlenmediğine ve dolayısıyla çocuğu olmadığına işaret etmiştir.[40] Ebû Ali el-Fârisî'nin ilmi birikiminin tevarüsünde yeğeni ve öğrencisi Ebü'l-Hüseyin Muhamed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdülvâris (ö. 421/1030) önemli bir rol oynamıştır.[41] Kaynaklarda zikredilen diğer bir yeğeni ise Ebü'l-Kāsım Zeyd b. Ali'dir (ö. 497/1103-1104).[42] Zeyd b. Ali'nin Ebû Ali el-Fârisî'nin yeğeni olamayacağı; zira aralarında çok zamanın olduğu da söylenmiştir.[43] Yine kaynaklarda İbn Ebî Zeyd isimli birinin de onun yeğenleri arasında sayıldığına

---

36 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1828.

37 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811.

38 Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 255.

39 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811.
Bazı Türkçe kaynaklar, Ebû Ali'nin annesinin kabilesinin adını Sedûs değil de Südûs şeklinde okumuşlardır. Ancak bu yanlıştır. Çünkü ensab kitaplarında (سدوس) kelimesindeki sîn harfinin, Südûs b. Asma' b. Übeyy yahut Südûs b. Asma' b. Tay' dışındaki kimselerde meftuh okunduğu yazmaktadır. Bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Semʿânî, *el-Ensâb*, thk. Muhammed Avvâd (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1396/1976), 7/61.
Ebû Ali'nin annesinin Şeybânoğulları'ndan olması hasebiyle kabilesinin adının Sedûs şeklinde okunduğuna dair kesin delil için bkz. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Kitâbu Subhi'l-a'şâ* (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1340/1922), 1/338.
Sedûs yerine Südûs yazımını tercih eden bazı Türkçe kaynaklar için bkz. Özdemir, *Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*, 38; Recep Kırcı, *Ebû Alî el-Fârisî'nin et-Tekmile Adlı Eserindeki Metodolojisi ve Sarf İlmine Dair Görüşleri* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 24.

40 Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâhu anhâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/106; Abdülfettâh Ebû Ğudde, *el-Ulemâü'l-uzzâb ellezîne âserû'l-ilme 'ale'z-zevâc* (Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1402/1982), 60-61.

41 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 251.

42 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/17.

43 el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996), 31 (Naşirin Girişi).

rastlanmaktadır.[44] Ama bu zatın Zeyd b. Ali ile aynı kişi olup olmadığı tespit edilememiştir.

2. Doğum Yeri ve Tarihi

Ebû Ali el-Fârisî'nin, yukarıda da geçtiği gibi İran'ın Fars (Fâris) eyaletine bağlı Fesâ şehrinde doğduğu konusunda kaynaklar ittifak eder.[45] Ancak doğduğu yıl konusunda bazı ihtilaflar vardır. Bazı kaynaklarda onun 288 (900-01) yılında doğduğu söylenmiştir.[46] Ancak onun ölüm tarihinden ve ölüm yaşından hareketle farklı tarihler de ileri sürülebilir. Şöyle ki bazı kaynaklar; 89 yaşındayken 377 (987-88) yılında öldüğünü ifade eder.[47] Buna göre yukarıdaki kaynakların söylediği gibi 288 (900-01) yılında doğmuş olması gerekir. Bununla beraber onun 90 küsür yaşındayken öldüğünü ifade edenler de vardır. Ölüm yaşının 90 küsür olduğunu ifade edenler de iki ölüm yılı vermektedirler. Bunlardan biri 376 (986-87),[48] diğeri de 377 (987-88) yılıdır.[49] Dolayısıyla 90'a küsurat dahil edilirse, 376 (986-87) yılında vefat ettiğini söyleyenlere göre 286 (899) yılından önce, 377 (987-88) yılında vefat ettiğini söyleyenlere göre ise 287 (900) yılından önce doğmuş olması gerekir. Metinlerdeki 90 küsur ibaresinden[50] 99 yaşına kadar yaşayabileceği anlaşılacağından; en erken 277 (891) yılında doğmuş olma ihtimali ortaya çıkar. Ancak doğum yılı hakkındaki en net ifade olan 288 (901)

---

44 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 13/464.

45 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 2/80; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 11/290.

46 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 2/82; Aynî, *İkdü'l-cümân* (Veliyyüddin Efendi, 2387), 203a; Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 3/81; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/272; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 2/190.

47 Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006), 12/369; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.

48 Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kādî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 7/429; İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer* (Kahire: el-Matbaatü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısriyye, 1325), 2/124,125.

49 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/325; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/27; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/154,155.

50 Bahsi geçen metinlerde küsuratı ifade etmek için gelen (النَّيِّفُ) kelimesi, ukûd sayılarının başına gelir ve başına geldiği ukûd sayı ile kendisinden sonraki ukûd sayısı arasındaki tüm sayıları kapsar. Bkz. Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kāmûs*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc vd. (Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ, 1422/2001), "Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kāmûs", "nevf", 24/444.

yılı ile bu son tarih arasında 10 yıldan fazla bir zaman olması, bu ihtimali zayıflatmaktadır.

3. Tahsili ve Hocaları

Ebû Ali el-Fârisî'nin, verimli bir tahsil hayatı geçirdiği anlaşılmaktadır. O birçok yere gitmiş ve çeşitli hocalardan ilim öğrenmiştir. Örnek olarak İbnü's-Serrâc'dan (ö. 316/929) Sîbeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ını okumuş,[51] döneminin büyük kıraat âlimi Ebû Bekr b. Mücâhid'den (ö. 324/936) ders almıştır.[52] Ayrıca Arap dili yanında hadis ilmiyle de ilgilenmiştir. Onun, İshâk b. Râhûye'nin (ö. 238/853) râvilerinden[53] Ali b. el-Hüseyn b. Maʿdân'dan dinlediği bir cüzü olduğu söylenmiştir.[54]

Kaynaklarda Ebû Ali el-Fârisî'nin pek çok hocasından bahsedilmektedir. Biz bunlardan belli başlılarını kısaca tanıtacak, diğerlerinin isimlerine işaret etmekle yetineceğiz.

a. Zeccâc (ö. 311/923)

Tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî'dir. 230 (845) ya da 241 (856) yılında Bağdat'ta doğdu. Önce Saʿleb'in (ö. 291/904), sonra da Müberred'in (ö. 286/900) öğrencisi oldu. Zeccâc, küçüklüğünden itibaren camcılık ile uğraşmasından ötürü "Zeccâc" lakabıyla anıldı. Öğrencileri arasında Ebu'l-Kāsım Abdurrahmân ez-Zeccâcî (ö. 337/949) ve Ebû Ali el-Fârisî yer aldı. 311'de (923) Bağdat'ta vefat etti. Eserleri arasında *Meâni'l-Kur'ân, el-Fark beyne'l-müennes ve'l-müzekker, Fealtü ve ef'altü* ve *er-Redd alâ Saʿleb* sayılabilir.[55] Ebû Ali el-Fârisî, ileride bahsedileceği üzere *el-Eğfâl* isimli eserini Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân* adlı eseri üzerine yazdı.

---

51 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 83.

52 İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/129; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/27.

53 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 11/318.

54 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/217.

55 Zeccâc'ın hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 183; Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ*, 1/52; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 1/49; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/89; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd Ziriklî, *el-Aʿlâm Kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstaʿibîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 1/40; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1372/1957), 1/27; Emrullah İşler, "Zeccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013).

b. İbnü's-Serrâc (ö. 316/929)

Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî'dir. 265 (879) civarlarında Bağdat'ta doğdu. Babası yahut dedesi, saraçlık yaptığı için İbnü's-Serrâc lakabını aldı. Öğrencilerinin arasında Zeccâcî, Sîrâfî (ö. 368/979) ve Ebû Ali el-Fârisî yer aldı. 316 (928) yılında vefat etti. İbnü's-Serrâc'ın eserleri arasında el-*Usûlü'l-kebîr, Cümelü'l-usûl, el-Mûcez, Şerhu Sîbeveyh, el-İştikāk*, *İhticâcü'l-kurrâ, eş-Şi'r ve'ş-şuarâ* ve *el-Cümel* sayılabilir.[56]

c. İbnü'l-Hayyât (ö. 320/932)

Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Mansûr İbnü'l-Hayyât'dır. Aslen Semerkandlı olup Bağdat'a geldi ve orada Zeccâc ile münazara yaptı. Hocaları hakkında bilgi yoktur. Öğrencileri arasında Zeccâcî ve Ebû Ali el-Fârisî yer aldı.

Ebû Ali el-Fârisî, ondan aldığı derslerde Arapçaya dair birtakım notlar çıkarmış; Yâkût el-Hamevî de bunu Ebû Ali'nin hattıyla gördüğünü söylemiştir.[57] 320 (932) yılında Basra'da vefat etti. Eserleri arasında *Meâni'l-Kur'ân, en-Nahvü'l-kebîr, el-Mûcez fi'n-nahv* ve *el-Mukniʿ fi'n-nahv* sayılabilir.[58]

d. İbn Düreyd (ö. 321/933)

Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî el-Basrî'dir. 223 (838) yılında Basra'da doğdu. Amcası Hüseyin b. Düreyd (ö. ?), Ebû Osman el-Üşnândânî (ö. 288/900) ve Ebû Hâtim es-Sicistânî'den (ö. 255/869) ders aldı. Öğrencileri arasında Ebû Saîd es-Sîrâfî (ö. 368/979) ve Ebu'l-Ferec el-İsfehânî (ö. 356/967) gibi âlimler yer aldı. Daha sonra Bağdat'a gelip yerleşen İbn Düreyd, 321

---

[56] İbnü's-Serrâc'ın hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ*, 6/2536; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuʿât*, 1/110; Ahmed Efendi Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1985), 1/156; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 6/136; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/312; Hüseyin Yazıcı, "İbnü's-Serrâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000).

[57] Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ*, 5/2309.

[58] İbnü'l-Hayyât'ın hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ*, 5/2309; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuʿât*, 1/48; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 5/308; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/110, 111.

(933) yılında orada öldü. Eserleri arasında *el-Cemhere, es-Serc ve'l-licâm, el-İştikāk, el-Haylü'l-kebîr, el-Haylü's-sağîr, el-Envâʿ* ve *el-Müctenâ* sayılabilir.[59]

e. İbn Mücâhid (ö. 324/936)

Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid et-Temîmî'dir. 245 (860) yılında Bağdat'ın Sûku'l-Ataş bölgesinde doğdu. Yedi meşhur kıraati toplayan ilk kişi olması sebebiyle hakkında "yediyi yedi yapan ilk kimse" "أول من سبّع السبعة" ifadesi kullanıldı. İshâk b. Ahmed el-Huzâî ve Muhammed b. İshâk Ebî Rebîa gibi hocalardan semâʿ yoluyla rivayetlerde bulundu. Öğrencileri arasında Ebû Ali el-Fârisî, el-Hasen b. Abdullâh b. Muhammed ve Sâlih b. İdrîs yer aldı. 324 (936) yılında vefat etti. Eserleri arasında *Kitâbü's-Sebʿa*, *İhtilâfü kurrâi'l-emsâr*, *Kitâbü'ş-Şevâz fi'l-kırâât*, *el-Kırâatü'l-kebîr* ve *el-Kırâatü's-sağîr* sayılabilir.[60]

Ebû Ali el-Fârisî'nin diğer hocaları arasında Ebû Bekr el-Mebremân (ö. 345/956), Ali b. el-Hüseyin b. Ma'dân ve el-Ahfeşü's-Sağîr (316/928) yer almaktadır.[61]

4. Talebeleri

Kaynaklarda Ebû Ali el-Fârisî'nin pek çok öğrencisinden bahsedilmektedir. Biz bunlardan önde gelen bazılarını kısaca tanıtacak, diğerlerinin isimlerine işaret edeceğiz.

---

[59] İbn Düreyd'in hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 13/330, 331; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 3/96; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 7/80; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuʿât*, 1/76; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 6/80; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/217-219; Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbn Düreyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

[60] İbn Mücâhid'in hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ*, 11/488; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/128, 129; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 1/315; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 1/261; Tayyar Altıkulaç, "İbn Mücâhid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

[61] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/217; Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ*, 2/811; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 255.

a. İbn Cinnî (ö. 392/1002)

Tam adı Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî'dir. Musul'da 300 (913), 321 (933), 322 (934) ya da 330 (942) yılında doğdu. Musul Camii'nde Ebû Ali ile karşılaştıktan sonra kırk yıl boyunca ona tabi oldu ve öldükten sonra onun yerine geçti. Hayatının sonlarında Bağdat'a yerleşti ve 392 (1002) yılında orada öldü. Öğrencileri arasında Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) ve İbnü'l-Bevvâb (ö. 413/1022) gibi âlimler yer aldı. Eserleri arasında *el-Hasāis fi'n-nahv*, *Sirru's-sınâa*, *el-Münsif şerhu Tasrîfi'l-Mâzinî*, *el-Lüma' fi'n-nahv*, *Mehâsinü'l-Arabiyye* ve *el-Muhteseb fî iʿrâbi'ş-şevâz* sayılabilir.[62]

b. Cevherî (ö. 400/1009'dan öncesi)

Tam adı Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî'dir. Fârâb'da doğdu. Memleketinde dayısı İshâk b. İbrâhîm'den, Bağdat'ta Sîrâfî ve Ebû Ali el-Fârisî'den ders aldı. Hicaz bölgesine gidip Rebîa ve Mudar kabilelerini dolaştı. Sonrasında da Horasan'a döndü. Son olarak da Nîşâbûr'a yerleşti ve 400 (1009) yılından önce orada vefat etti. Öğrencileri arasında Ebû Sehl Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Herevî ve Ebû İshak İbrâhim b. Sâlih el-Verrâk gibi âlimler yer aldı. Eserleri arasında *es-Sıhâh fi'l-luğa*, *Arûzu'l-varaka* ve *Kitâbü'l-kavâfî* sayılabilir.[63]

c. İbn Bülbül en-Nahvî (ö. 410/1020)

Tam adı Ebû Abdillah Muhammed b. Osmân b. Bülbül'dür. Sîrâfî, İbn Hâleveyh ve meşhur şair Ahmed b. Muhammed en-Nâmî'den (ö. 399/1008) ders aldı. Öğrencileri hakkında bilgi yoktur. 410 (1020) yılında vefat etti.

Ebû Ali el-Fârisî'den *el-Hucce* isimli eserini rivayet etti. [64]

---

[62] İbn Cinnî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/34; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/132; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, 1/130; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/204; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/358; Mehmet Yavuz, "İbn Cinnî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

[63] Cevherî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/656; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 9/69; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/313; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/362, 363; Hulusi Kılıç, "Cevherî, İsmâil b. Hammâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

[64] İbn Bülbül'ün hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2569; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 4/63.

d. Ali b. Îsâ er-Rebeî (ö. 420/1029)

Tam adı Ebü'l-Hasan Ali b. Îsâ b. el-Ferec b. Sâlih er-Rebeî'dir. 328 (940) yılında Bağdat'ta doğdu. Orada Sîrâfî'den, Şîrâz'da da yirmi sene boyunca Ebû Ali el-Fârisî'den ders aldı. Sonra tekrar Bağdat'a döndü ve 420 (1029) yılında orada vefat etti. Eserleri arasında *Şerhu'l-Îzâh*, *Şerhu Muhtasâri'l-Cermî*, *el-Bedîʿ fi'n-nahv* ve *Şerhü'l-Bülğa* sayılabilir.[65]

e. Ebü'l-Hüseyin (ö. 421/1030)

Ebû Ali el-Fârisî'nin kız kardeşinin oğlu olup ondan dersler aldı. Cürcânî'nin hocası olup hakkındaki detaylı bilgiler, ileride verilecektir.[66]

Ebû Ali el-Fârisî'nin diğer öğrencileri arasında Abdülmelik b. Ebî Bekr en-Nehravâni, Ebü'l-Kâsım et-Tenûhî, İbrâhîm b. Ali el-Fârisî ve Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî sayılabilir.[67]

5. Seyahatleri

Ebû Ali el-Fârisî'nin 307 (920) yılından önce -yani 19 yaşına kadar- memleketinden ayrıldığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. O tarihe kadar muhtemelen memleketi Fesâ'da ve Fâris eyaletinin merkezine yakın olan Şîrâz'da ilim tahsiliyle meşgul olmuş olmalıdır. O tarihten sonra ise Bağdat, Musul, Trablus ve Şam beldeleri, Halep, tekrar Bağdat ve Şîrâz'da muhtelif tarihlerde kaldığı bilinmektedir. Şimdi sırasıyla bu yerlere ait seyahatleri anlatılacaktır:

a) Bağdat:

Ebû Ali el-Fârisî, 307 (920) yılında Bağdat'a gitmiştir.[68] Bağdat'ta bu süre içerisinde neler yaptığı hakkında kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır.

---

[65] Ali b. Îsâ er-Rebeî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ*, 4/1828-1829; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/297; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 3/336; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 4/318; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 2/484.

[66] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 6/99; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/258.

[67] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 14 (Naşirin Girişi).

[68] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 2/80; Aynî, *İkdü'l-cümân* (Veliyyüddin Efendi, 2387), 203/b; Şemseddin Sâmî, *Kāmûsü'l-aʿlâm*, 742; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 2/190; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 255.

b) Musul:

Kaynakların bildirdiğine göre Ebû Ali, Musul Camii'nde İbn Cinnî nahiv okuturken kendisiyle karşılaşmış ve İbn Cinnî, aralarında geçen ilmi bir meseleden sonra ona tabi olmuş ve kırk yıl yanında kalmıştır.[69] Ayrıca Ebû Ali el-Fârisî öldükten sonra onun yerine geçmiş ve Bağdat'ta nahiv dersleri vermiştir.[70] Bu ifadelerden birkaç meseleyi gün yüzüne çıkarmamız mümkündür. Bu bilgilere göre İbn Cinnî, Ebû Ali el-Fârisî ölene kadar yanında kalmış ve bu müddet de kırk sene olarak ifade edilmiştir. Ebû Ali el-Fârisî'nin vefat yılı konusunda -bahsi geleceği üzere- ihtilaflar olsa da çoğunluğun kabulüne göre 377 (949) yılında vefat etmiştir.[71] Bu doğru kabul edilirse Ebû Ali el-Fârisî ile İbn Cinnî, 337 (949) yılında Musul Camii'nde buluşmuşlardır.[72] Mehmet Reşit Özbalıkçı'nın Ebû Ali el-Fârisî'nin Musul'a ulaştığı seneyi 341 (953) olarak vermesi[73], kanaatimizce İbn Cinnî'nin *el-Muhteseb* kitabında yazdığı şu cümlelerle alakalıdır:

"*Şeyhimiz Ebû Ali, (üç yüz) kırk bir yılında Musul'a girdiğinde bize şöyle dedi: Bu şehirde "دُونَكَ زَيْدًا" kavliniz üzerine kelam edebilecek birini tanısaydım; (bu şehrin) kapısına sabah erkenden varır, (oradan) ayrılıp giderdim."*[74]

İbn Cinnî'nin aktardığı bu rivayet genel olarak incelendiğinde Ebû Ali el-Fârisî'nin İbn Cinnî ile Musul'a girişte zaten beraber oldukları anlaşılmaktadır. Buna göre Ebû Ali el-Fârisî'nin ilk Musul ziyaretinde İbn Cinnî ile tanıştığı, sonra oradan ayrılıp kendisiyle yine orayı ziyaret ettiği düşünülebilir.

Ebû Ali el-Fârisî'nin 337 (949) yılında Musul'a ulaştığı kabul edilirse Musul'da kaldığı süre 4 sene olmaktadır. Çünkü kaynaklar, 341 (953) senesinde Halep'te olduğunu bildirmektedir.[75] Musul ile Halep arasındaki mesafe, kuş uçumu

---

69 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 245; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/132.
70 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 245.
71 Vefatı başlığına bakınız.
72 İbn Cinnî'nin el-Muhteseb isimli eserini tahkik eden Muhammed Abdülkâdir Atâ ile Abdülhalîm en-Neccâr'ın da aralarında olduğu tahkik heyetinin mukaddimelerinde de Ebû Ali'nin bu yılda İbn Cinnî ile buluştuğu aktarılmaktadır. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1419/1998, 2/46,47; Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâhu anhâ*, thk. Abdülhalîm en-Neccâr vd. (Kahire: Vizâretü'l-Evkâf - el-Meclisü'l-'Aʿlâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1415/1994), 1/6.
73 Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", 10/89.
74 İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1419/1998, 1/287.
75 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 2/80; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.

540 km olduğundan ve bu mesafe de bir yıldan az bir sürede kolayca aşılacağından bu tarihler arasında bir tenakuz gözükmemektedir.

c) Trablus ve Şam Beldeleri

Ebû Ali el-Fârisî, 341 (953) yılında Halep'e gitmeden önce Trablus'a gitmiş[76] ve Şam beldelerini dolaşmıştır.[77] Bu sırada İbn Serrâc (ö. 316/929), el-Ahfeşü's-Sağir, Zeccac, İbn Düreyd, Mebremân ve İbn Hayyât gibi alimlerden dersler almıştır.[78]

d) Halep

Ebû Ali el-Fârisî, 341 (953) yılında Halep'e gitmiştir.[79] Burada Seyfüddevle el-Hamdânî'nin yanında kalmıştır.[80] Halep'te kaldığı süre hakkında kaynaklarda net bir ifade bulamasak da Özbalıkçı'ya göre bu süre yedi yıldır.[81] Özbalıkçı'nın, temel kaynakların hepsinin Ebû Ali el-Fârisî'nin Halep'e girdiği yıl olarak kabul ettiği 341 (953) yılını Musul'a giriş yılı kabul etmesi, bu yedi yılı kendi hesaplamamıza göre kullanmamızı güçleştirmektedir. Kaynaklar, Ebû Ali el-Fârisî'nin meşhur şair Mütenebbî (ö. 354/965) ile dostluk kurup[82] onunla sohbetlerde bulunduğunu[83] da ifade etmiştir. Buna örnek olarak Mütenebbî'nin, Seyfüddevle'nin huzurunda bir şiir okuması ve bu şiir etrafında İbn Hâleveyh ile Ebû Ali el-Fârisî'nin münakaşa etmesi gösterilebilir.[84] Buna göre Ebû Ali el-Fârisî, Halep'te iken Mütenebbî ile görüşmüştür.

e) Bağdat ve Şîraz

Ebû Bekir ez-Zübeydî (ö. 379/989), tabakat kitabında Ebû Ali el-Fârisî'nin Adudüddevle (ö. 372/983) tarafından yeğenlerini eğitmesi için çağırıldığını, onun da buna icabet edip önce Bağdat'a, sonra da Şîrâz'a gittiğini söylemiştir.[85] Ebû Ali el-Fârisî'nin tam olarak ne zaman Bağdat'a ya da Şîrâz'a gittiğini tespit edemesek de

---

76 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 16/369.
77 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/496.
78 Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 255.
79 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/80; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 11/290; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.
80 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/80; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 2/125; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.
81 Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", 10/89.
82 Şemseddin Sâmî, *Kāmûsü'l-a'lâm*, 742.
83 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.
84 Kırcı, *Ebû Alî el-Fârisî'nin et-Tekmile Adlı Eserindeki Metodolojisi ve Sarf İlmine Dair Görüşleri*, 43-44.
85 Zübeydî, *Tabakātü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 120.

onun kitaplarını neşreden naşirlerin mukaddimelerinde bununla ilgili malumatlar mevcuttur. Buna göre o, 346'da (958) Bağdat'a gitmiş ve orada iki yıl kalıp Şîrâz'a geçmiştir.[86] Bu bilgi, İbn Cinnî'nin 346 (958) yılında Halep'te olduklarını söylemesiyle de çelişmemektedir.[87] Buna göre Ebû Ali el-Fârisî; Halep'te, Özbalıkçı'nın dediğinin aksine yedi değil, beş yıl kalmıştır. Yine Ebû Ali'nin Şîrâz'da kaldığı sürenin yirmi yıl olduğu ifade edilmektedir.[88] Ebû Ali el-Fârisî'nin öğrencisi Ali b. Îsâ er-Rebeî'nin[89] hayatı incelendiğinde onun, Şîrâz'da Ebû Ali'den yirmi sene ders aldığı görülmektedir.[90] Yukarıda bahsettiğimiz bilgilerden hareketle o, 348'de (959) Şîrâz'a vardığına göre 368 (979) yılına kadar orada kalmıştır.

Ebû Ali el-Fârisî, Mütenebbî'yle Adudüddevle'nin himayesinde de görüşmüştür. Elimizdeki bilgilere göre Mütenebbî, Bağdat'tan çıktıktan sonra Fâris bölgesine gitmiştir. Burada Adudüddevle'yi övmüş ve yanında çok az bir süre kalmıştır. Sonra tekrar Bağdat'a dönmek için yola çıktığında Nu'mâniyye bölgesinin yakınlarında 354 (965) yılında öldürülmüştür.[91] Mütenebbî'nin aynı yılda Bağdat'tan çıktığını[92] bildiğimizden, onun Şîrâz'da sadece bir yıl kaldığını anlamaktayız. Şîrâz'da kaldığının delili ise Ebû Ali el-Fârisî'nin öğrencisi Rebeî'nin, Ebû Ali el-Fârisî ile Mütenebbî'nin yan yana geldiği bir olayı aktarması ve bunun Şîrâz'da olduğunu ifade etmesidir.[93] Tüm bu bilgilerden hareketle Ebû Ali el-Fârisî'nin, 354 (965) yılında Mütenebbî ile yine görüşmüş olabilmesi mümkündür. Çünkü Mütenebbî'nin Bağdat'tan çıkıp Fârs'a geldiği yıl (354/965) ile öldüğü yıl aynıdır. Ebû Ali el-Fârisî

---

86 Ebû Ali, *et-Tekmile*, 13 (Naşirin Girişi).

87 Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasāis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2006), 2/88.

88 Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", 10/89.

89 Ali b. Îsâ er-Rebeî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 249; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/297; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 3/336; Yemenî, *İşâretü't-taʿyîn*, 223; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuʿât*, 2/181.

90 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 249; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/297; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 3/336; Yemenî, *İşâretü't-taʿyîn*, 223.
Bazı kaynaklarda Rebeî'nin, Ebû Ali ile on sene beraber kaldığı da söylenmiştir. Bkz. Süyûtî, *Buğyetü'l-vuʿât*, 2/181.

91 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 5/169.

92 İsmail Durmuş, "Mütenebbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/197.

93 Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*, thk. Mehdî Îd er-Ravâdiye (London: Müessesetü'l-Furkān li't-Türâsi'l-İslâmî, 1438/2016), 2/101.

de bu yıllarda Şîrâz'dadır ve Rebeî, ikisinin görüştüğü bir olayı aktarmakta ve bu olayın Şîrâz'da olduğunu söylemektedir.

Ebû Ali el-Fârisî'nin Şîrâz'da 348-368 (959-979) yılları arasında kalmış olabileceği ifade edilmişti. Ama bu süre içerisinde daima Şîrâz'da kaldığını söylemek, tarih kitaplarına göre doğru değildir. Adudüddevle, 366'da (977) İzzüddevle'yi yenilgiye uğratmış, o da Musul'a kaçıp bir yıl sonra Adudüddevle'ye isyan etmiştir.[94] Adudüddevle de İzzüddevle'yle savaşmak için 367'de (978) Bağdat'tan çıkmaya hazırlanırken Ebû Ali el-Fârisî ile konuşma gerçekleştirmiştir.[95] Bu da Ebû Ali el-Fârisî'nin bu süre zarfında Bağdat'a gittiğini göstermektedir. Adudüddevle'nin 369 (980) yılında Bağdat'a hâkim olmasıyla[96] Ebû Ali el-Fârisî, ölene dek orada kalmıştır.[97] Ayrıca aynı yılda Halife et-Tâi' (ö. 393/1003), Adudüddevle'nin kızıyla evlendiğinde de vekillik yapmıştır.[98]

6. Vefatı

Ebû Ali el-Fârisî, 377 (988) yılının[99] Rebiülevvel ayının[100] 17'si[101] Pazar günü[102] Bağdat'ta[103] vefat etmiş ve Şûnîziyye mezarlığında[104] fakih Ebû Bekr er-Râzî'nin kabrinin yanında[105] gömülmüştür.

Ebû Ali el-Fârisî'nin vefat yılı konusunda yine farklı görüşler nakledilmiştir.

---

94 Abdülkerim Özaydın, "Adudüddevle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/392.

95 Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*, thk. Muhammed Berekât vd. (Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1434/2013), 17/503.

96 Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", 10/89.

97 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811.

98 İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/139.

99 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/218; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/497.

100 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/218; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 233; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.

101 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/218; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 233; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.

102 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/218; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 233; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.

103 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/497.

104 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 14/325; Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 3/81.

105 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 5/322.

İbnü'l-Adîm, Ebû Gâlip el-Maarrî'den nakille Ebû Ali el-Fârisî'nin 372 (982) yılında öldüğünü zikretmiştir.[106]

Yine İbnü'l-Esîr[107] (ö. 630/1233) ve Ebü'l-Fidâ,[108] (ö. 732/1331) Ebû Ali el-Fârisî'nin ölüm yılını 376 (986) olarak belirtmiştir.

Ebû Ali el-Fârisî'nin öldüğü ayın Rebîülâhir olduğu da söylenmiştir.[109]

Ölüm yaşının seksen dokuz[110] ya da doksan küsür[111] olduğu, yine çeşitli kaynaklarda belirtilmiştir.

C. ŞAHSİYETİ

Bu bölümde Ebû Ali el-Fârisî'nin itikādî-amelî mezhebinden, bazı ahlâkî özelliklerinden, ilmi kişiliğinden ve bağlı olduğu dil ekolünden bahsedilecektir.

1. İtikādî ve Amelî Mezhebi

Bazı kaynaklarda Ebû Ali el-Fârisî'nin itikādî ve amelî mezhebine kısaca değinilmiştir. Bu husus, bunlara ilaveten Ebû Ali el-Fârisî'nin kendi kitaplarından hareketle açıklanmaya çalışılacaktır.

Kaynaklarda Ebû Ali el-Fârisî'nin doğru sözlü olduğu bildirilmiştir.[112] Bununla beraber Muʿtezilî olmakla itham edilmiştir.[113] Bu ithama yol açan etkenlerin ne olduğu anlamak için Muʿtezile'nin itikād esaslarıyla Ebû Ali el-Fârisî'nin bazı görüşlerini karşılaştırmak yeterli olacaktır.

1- Muʿtezile'nin itikād esaslarından bir tanesi, Allah'ın dünyada ve ahirette görülmesini ifade eden rü'yetullâh meselesidir. Muʿtezile mezhebine mensup

---

106 İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 5/321.
107 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/429.
108 Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 2/124-125.
109 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 2/82; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/118; Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 3/81.
110 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/369; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/439; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.
111 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/811; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 7/429; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hecer, ts.), 15/429.
112 İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/27.
113 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/218; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/496.

olanlar, Allah'ı görmenin mümkün olabilmesi için Allah'ın belli bir yerde ve belli bir yönde bulunan, insanın gözünün alabileceği şekilde belli sınırlara bir sona sahip olan bir varlık olması gerektiğini söylemiştir. Onlara göre bu, Allah'ın zâtına aykırı bir durumdur. Allah'ın görülebileceğine dair gelen hadisler ise ya sahih değildir ya da eksik aktarılmıştır.[114]

Ebû Ali el-Fârisî, *el-Halebiyyât* adlı eserinde تَرَوْنَ رَبَّكُمْ كَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ hadisinde geçen تَرَوْنَ fiilinin efʿâli kulûb'dan olup "bilmek" manasında olduğunu ya da görmek manasında olduğu takdirde bu fiilden sonra رَبَّكُمْ ifadesinin, عِلْمَ رَبِّكُمْ şeklinde takdir edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.[115] Yine *et-Tezkire* adlı eserinde تَرَوْنَ fiilinin manasının, "bilmek" olduğunu söylemiştir.[116] Bu görüş, Muʿtezile'nin rü'yetullâhı inkar etmesine dayanmaktadır.[117]

2- Muʿtezile'nin itikād esaslarından bir diğeri, sıfatlar meselesidir. Muʿtezile'ye göre Allah'ın sıfatları zâtı ile bir olup O, bu zâtıyla âlim ya da kâdir olur.[118]

Ebû Ali el-Fârisî, *el-Hucce* adlı eserinde Nisâ sûresinin 166. âyetinde[119] geçen أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ "İlmiyle indirdi." ibaresindeki harf-i cerrin hâl manasında kullanıldığını, bu nedenle bu ibarenin أَنْزَلَهُ وَفِيهِ عِلْمُهُ "İlmi kendisinin içindeyken indirdi." takdirinde olduğunu ve oradaki "ilim" kelimesinin de "ma'lûm" (bilinen şey) manasında

---

[114] Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/311-314.

[115] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Halebiyyât*, thk. Hasan Hindâvî (Dımaşk - Beyrut: Dâru'l-Kalem - Dâru'l-Menâre, 1407–1987), 65.

[116] Ebû Ali el-Fârisî'nin et-Tezkire isimli eseri günümüze ulaşmamış; öğrencisi İbn Cinnî tarafından ondan yapılan seçmeler ulaşmıştır. Bkz. Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Muhtâru Tezkirati Ebî Ali el-Fârisî ve tehzîbühâ*, thk. Hüseyin Ahmed Bûabbas (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1432/2010), 247.

[117] Yeşilyurt, "Rü'yetullah", 35/313.

[118] İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/397.

[119] Âyetin tamamı: لٰكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ بِمَا اَنْزَلَ اِلَيْكَ اَنْزَلَهُ بِعِلْمِهٖۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَشْهَدُوْنَۗ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيْدًا "Ama Allah, sana indirdiğine, ilmiyle indirdiğine şahitlik eder. Melekler de şahitlik ederler. Şahit olarak Allah yeter."

geldiğini söylemiştir.[120] İbn Atıyye el-Endelüsî (ö. 541/1147), bu âyetin Ehl-i Sünnet'in Allah'ın ilmi konusundaki en güçlü delillerinden biri olduğunu belirtmiştir. Ona göre Ehl-i Sünnet, bu âyetin manasını "Allah, Kur'ân'ı nerede ve nasıl indireceğini bilerek indirmiştir." olarak; Muʿtezile ise "Allah, Kur'ân'ı ilmiyle beraber (ilmi Kur'ân'ın içinde olduğu hâlde) indirmiştir." olarak kabul etmiştir[121] ki bu, Ebû Ali el-Fârisî'nin takdiri ile doğrudan alakalıdır. Çünkü onun bu görüşü, Muʿtezile'nin Allah'ın sıfatlarını inkâr etmesi inancına dayanmaktadır.

3- Muʿtezile'nin itikād esaslarından bir diğeri, ivaz meselesidir. Muʿtezile'ye göre adalet ilkesiyle alakalı bir kavram olan ivaz, dünyadaki sıkıntıların ve belaların karşılığında ahirette verilecek bedeli ifade eder.[122]

Ebû Ali el-Fârisî de Nuh tufanı sırasında ölen çocukların durumunu açıklarken -Mu'tezile mezhebinin adalet ilkesiyle bağlantılı olan "ivaz" meselesine işaretle- Allah'ın onlara dünyada ölmelerinin karşılığını vereceğini söylemiş ve bunu da "ivaz" kelimesiyle ifade etmiştir.[123] Onun özellikle "ivaz" kelimesini kullanarak yaptığı bu yorumu, Muʿtezile'nin ivaz prensibiyle yakından alakalıdır.

Ebû Ali el-Fârisî'nin kendi kitaplarında geçen bu görüşleri, onun Muʿtezilî olduğu iddialarını güçlendirmektedir.

Ebû Ali el-Fârisî'nin ameldeki mezhebine dair açık bir ifade bulunmamakla birlikte Hanefi mezhebine mensup olduğu iddia edilmiştir. Bu iddiayı ileri sürenlerin dayandığı bazı deliller şunlardır:

1- Öğrencisi İbn Cinnî, Ebû Hanîfe'nin (150/767) öğrencisi Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'yi (ö. 189/805) kastederek "*Bil ki ashabımız; illetleri, Muhammed b. el-Hasan'ın kitaplarından çıkarmış ve bu illetleri bu kitaplardan incelikle toplamıştır."* buyurmuştur.[124]

---

[120] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Hucce li'l-kurrâi's-sebʿa*, thk. Bedreddin Kahvecî - Beşir Cüveycâtî (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984), 2/160.

[121] Ebû Muhammed Abdülhak b. Gālib b. Abdirrahmân İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 2/138.

[122] İlyas Çelebi, "İvaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/488-490.

[123] İbn Cinnî, *Muhtâru Tezkirati Ebî Ali el-Fârisî ve tehzîbühâ*, 274.

[124] Ebû Ali, *el-Hucce li'l-kurrâi's-sebʿa*, 39 (Naşirin Girişi).

2- Ebû Ali el-Fârisî, kitaplarında verdiği örneklerde Ebû Hanîfe ve öğrencisi Muhammed eş-Şeybânî'yi övmüştür.[125]

3- Ebû Ali el-Fârisî, Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Ebû Yûsuf'un görüşlerini delil olarak kullanmıştır.[126]

4- Ebû Ali el-Fârisî, Bağdat'ta çıkan bir yangın sebebiyle sandığında sadece Şeybânî'nin *Kitâbü't-talak* kitabının kaldığını söylemiştir.[127]

5- Ebû Ali el-Fârisî, *et-Tezkire* kitabında pire ve balık kanının temiz olması, Müslümanın zımmi karşılığında öldürülmesi ve kesilen bir hayvanın karnındaki yavrunun tekrar kesilip kesilmeyeceği meselelerinde Hanefilerin görüşlerini tercih etmiştir.[128]

6- Ebû Ali el-Fârisî, dil meselelerinde kıyası tercih etmiştir. Bu durum, Ebû Hanîfe'nin kıyas metoduna benzemektedir.[129]

Ebû Ali el-Fârisî'nin itikādî ve amelî mezhebine dair öne sürülen bu iddialar arasında zannımızca sadece itikādına dair olan görüşler kuvvetlidir. Çünkü onun kitaplarında yaptığı teviller, Muʿtezile'nin görüşleriyle doğrudan alakalıdır. Onun Hanefi mezhebinden olduğuna dair görüşler arasında Ebû Yûsuf'un görüşlerini delil olarak kullanması, onun Hanefi olabileceği iddiasını kuvvetlendirse de diğer iddialar, zayıf kalmaktadır.

2. Ahlâkî Özellikleri

Bazı kaynaklar, Ebû Ali el-Fârisî'nin ahlâkî kişiliği hakkında bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden hareketle şunlar söylenebilir:

Ebû Ali el-Fârisî, doğru sözlü (sadûk) bir kimsedir.[130] Şu rivayet de bunu desteklemektedir: Ebû Ali el-Fârisî, İbnü's-Serrâc'dan *el-Kitâb*'ın yarısını okuduktan sonra sonuna kadar bitirmek zor gelmiş, zorlanması sebebiyle okumayı yarıda bırakmış ve kendi kendine: "*Eğer Fâris'e dönersem ve bu kitabı bitirip bitirmediğim*

[125] Ebû Ali, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, 39 (Naşirin Girişi).
[126] Ebû Ali, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, 39 (Naşirin Girişi).
[127] Ebû Ali, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, 39 (Naşirin Girişi).
[128] İbn Cinnî, *Muhtâru Tezkirati Ebî Ali el-Fârisî ve tehzîbühâ*, 38-39 (Naşirin Girişi).
[129] Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", 10/89.
[130] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, 3/27.

sorulduğunda "Evet" dersem yalan söylemiş, "Hayır" dersem de rivâyet bozulmuş olur." demiş ve tekrar okumaya dönmüştür.[131]

Daha önce de geçtiği gibi Adudüddevle, amcasının oğlu İzzüddevle'ye karşı savaşmaya giderken yanına uğrayıp istişârede bulunan Ebû Ali el-Fârisî'ye: *"Allah seni mübarek kılsın. Muhakkak ki ben senin itaatkarlığına güveniyor, iyi niyetli olduğunu da çok iyi biliyorum."* demiştir.[132] Bu söz, Ebû Ali el-Fârisî'nin itaatkâr ve iyi niyetli biri olduğuna delalet etmektedir.

Bazı rivayetlerden anlaşıldığına göre Ebû Ali el-Fârisî, çabuk sıkılan bir kişiliğe sahiptir. Az önce bahsi geçtiği üzere *el-Kitâb*'ı okumayı uzunluğundan dolayı bırakmıştır.[133] Yine Ebû Ca'fer Muhammed b. Saîd el-Mevsılî (ö. ?) ona Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilaflarına dair birçok soru sormuş, o da bunun ardından sıkılıp kaçmıştır.[134]

Ebû Ali el-Fârisî, Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ına yazdığı şerhten dolayı[135] Sîrâfî'ye içten içe haset etmek[136] ve ona karşı öfke duymakla[137] da itham edilmiştir.

Ebû Ali el-Fârisî, ayrıca malının üçte birini (30.000 dinar) Bağdat alimlerine bırakmıştır.[138]

3. İlmi Kişiliği

Ebû Ali el-Fârisî'nin ilmi kişiliği hakkında da birçok şey söylenmiştir.

Adudüddevle, nahivde Ebû Ali'nin çocuğu gibi olduğunu söylemiştir.[139] Müberred'den (ö. 286/900) daha üstün olduğu ifade edilmiştir.[140] Öğrencilerinden[141]

---

131 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2536.
132 Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 3/77.
133 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2536.
134 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2539.
135 Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/508.
136 Alî b. Muhammed b. el-Abbâs Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmta' ve'l-muânese* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011), 1/101, 102.
137 Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmta' ve'l-muânese*, 1/102.
138 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 84.
139 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/218; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/308.
140 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/218; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 232; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/308; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/496.
141 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 84.

Ebû Tâlib el-Abdî (ö. 406/1015), Sîbeveyh ile Ebû Ali el-Fârisî arasında kendisinden daha bilgili bir kimsenin gelmediğini belirtmiştir.[142]

4. Bağlı Olduğu Dil Ekolü

Ebû Ali el-Fârisî'nin hangi ekole mensup olduğu konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Bazı klasik kaynaklar, Ebû Ali el-Fârisî'yi Basralı alimlerin arasında zikretmektedir.[143] Yine onun, bazı meselelerde Basralı alimlerin görüşlerini kabul etmesinden hareketle Basra ekolünden olduğu düşünülmüştür. Şevkî Dayf (ö. 2005), onun bu görüşlerine öğrencisi İbn Cinnî üzerinden birkaç örnek vermiştir. Ona göre Ebû Ali el-Fârisî, En'âm sûresinin 109. ayetinde yer alan lâm-ı nafiye'nin zait olduğunu söyleyerek Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) gibi düşünmüştür.[144] Yine aynı şekilde (كأن) edatının zait olabileceğini söylemiş ve bu konuda Halîl b. Ahmed ile Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) görüşünü savunmuştur.[145]

Yine onun kitaplarında Sîbeveyh'ten çokça istişhatta bulunması,[146] Yûnus b. Habîb (ö. 182/798) ve el-Ahfeşü'l-Ekber (ö. 177/793) gibi Basralı alimlerden görüşler nakletmesi;[147] onun *et-Tekmile* eserinde yer alan konuların, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb'*ının ikinci cüzündeki konularla tertip bakımından aynı olması[148] ve Basralı alimler hakkında "Ashabımız" ifadesini kullanması,[149] onun Basra ekolünden olduğunu savunanların delilleri arasındadır.

Her ne kadar Ebû Ali el-Fârisî'nin Basra ekolünden olduğu kabul edilse de Şevki Dayf gibi modern araştırmacılar, onu Basra ve Kûfe ekolünü birleştirip kendilerine has görüşler ortaya koyan Bağdat ekolüne nispet etmiştir. Şevkî Dayf,

---

142 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 232.
143 Zübeydî, *Tabakātü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 120; Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (London: Müessesetü'l-Furkān li't-Türâsi'l-İslâmî, 1430/2009), 1/189.
144 Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 259.
145 Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 259.
146 Ebû Ali, *et-Tekmile*, 40 (Naşirin Girişi).
147 Ebû Ali, *et-Tekmile*, 41 (Naşirin Girişi).
148 Ebû Ali, *et-Tekmile*, 42 (Naşirin Girişi).
149 Ebû Ali, *et-Tekmile*, 44 (Naşirin Girişi).

öğrencisi İbn Cinnî üzerinden Ebû Ali el-Fârisî'nin kendine has görüşleri olduğunu birkaç misalle anlatmaktadır.

Örnek olarak İbn Cinnî, *el-Hasâis* isimli eserinde "Bâbü Telâki'l-luğa" başlığından sonra şöyle demiştir:

"Bu, hakkında Ebû Ali dışında kimseden bir şey işitmediğim bir konudur."[150]

O, yine "İştikâk-ı Ekber" başlığından sonra şu ifadeleri kullanmıştır:

"Bu, ashabımızdan hiçbir kimsenin sınırlarını belirlemediği bir konudur. Ama Ebû Ali, buna başvurur ve bundan rahatlık duyardı."[151]

İbn Cinnî'nin bu ifadeleri, Ebû Ali el-Fârisî'nin kendine özgün görüşleri olduğunu göstermektedir. Dayf da bu ve daha birçok örneği öne sürerek bu düşüncesini desteklemeye çalışmıştır. Ama her bir dil âliminin kendine özgün görüşleri olabileceğinden Dayf'ın bu örnekleri, zannımızca kuvvetli değildir.

Yine her ne kadar Kûfeliler gibi tenâzu' meselesinde ilk fiili ve nâfiye ifade eden (إنْ) edatını (ليس) gibi amel ettirme görüşlerine sahip olsa da[152] zikrettiğimiz bu iki ekole göre ettiği tercihler ağır bastığından Kûfe ekolüne mensup olması, çok zayıf bir ihtimaldir.

D. ESERLERİ

Ebû Ali el-Fârisî; tefsir, ulûmu'l-Kur'ân, sarf, nahiv ve "mesâil" türüne dair pek çok eser kaleme almıştır. Bunların bazıları günümüze ulaşmamıştır. Aşağıda günümüze ulaşan ve kaynaklarda adı zikredilen eserleri, konularına göre tasnif edilerek kısaca tanıtılacaktır.

1. Tefsir ve Kıraat İlimlerine Dair Eserleri

Ebû Ali el-Fârisî, genellikle nahiv ve sarf konularında eserler verse de tefsir ve kıraat ilimlerine dair eserleri de mevcuttur.

---

[150] Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 257.
[151] Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 257.
[152] Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 259.

a. et-Tetebbu‘ li Kelâmi Ebî Ali el-Cübbâî fi’t-tefsîr

Hamevî’nin zikrettiği[153] bu eser hakkında 100 varak civarı olması[154] dışında bir bilgi yoktur. Bu eserin adından Cübbâî’nin tefsiri üzerine yazıldığı anlaşıldığından bir tefsir kitabı olabileceği imkânı doğmaktadır.

b. Tefsîru kavlihî teâlâ (yâ eyyühellezîne âmenû izâ kumtum ila’s-salâti)

Hamevî’nin zikrettiği[155] ve ismini Mâide sûresinin 6. ayetinden alan bu kitap, günümüze ulaşmayan eserler arasındadır. Bu kitabın, bu ayette yer alan ve Sünni-Şii alimleri arasında tartışma konusu olan ayakları yıkama meselesi etrafındaki dilsel izahatlar hakkında yazıldığı söylenmektedir.[156]

c. el-Hucce

Kaynaklarda *el-Hucce*,[157] *el-Hucce fi’l-kırâât*,[158] *el-Hucce li’l-kurrâi’s-seb’a*[159] ve *el-Hucce fî ileli’l-kırââti’s-seb’a*[160] gibi adlarla zikredilen bu eser, Adudüddevle için yazılmış ve dayanağını da kıraat hocası İbn Mücâhid’in *es-Seb’a fî menâzili’l-kurrâ* kitabı oluşturmuştur.[161] Kıraat ilmi hakkındadır. Bu eserin, Adudüddevle’nin 367 yılında “Tâcü’l-mille” lakabını alması ve Ebû Ali’nin de mukaddimesinde bu ibareyi kullanmasından hareketle 367 ila 372 yılları arasında yazılmış olabileceği ifade

---

153 Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 2/814.
154 Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 2/814.
155 Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 2/814.
156 Sami Bakır, *Ebû Ali el-Fârisî’de Dilbilimsel Tenkit -el-İğfâl Eseri Örneği-* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 65.
157 Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ*, 2/814; Süyûtî, *Buğyetü’l-vu‘ât*, 1/497.
158 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti’s-Selâm*, 8/218; İbnü’l-Kıftî, *İnbâhü’r-ruvât*, 1/309; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu’z-zâhire*, 4/155.
159 İbnü’n-Nedîm, *Kitâbü’l-Fihrist*, 1/189.
160 Enbârî, *Nüzhetü’l-elibbâ’*, 233.
161 Özbalıkçı, “Ebû Ali el-Fârisî”, 10/89.

edilmiştir.[162] Bu eser, ayrıca Ebû Ali'nin son eseri sayılmıştır.[163] Bedreddin Kahvecî ile Beşir Cüveycâtî tarafından tahkik edilmiştir.[164]

2. Sarf İlmine Dair Eserleri

Ebû Ali el-Fârisî, sarf konularını birçok kitabının belirli bölümlerinde işlemiştir. Müstakil olarak sarf meselelerini inceleyen eserler de telif etmiştir. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

a. el-Maksûr ve'l-Memdûd

Ebû Ali el-Fârisî'nin *et-Tekmile*'de bahsettiği bu eser,[165] maksûr ve memdûd isimler hakkındadır. Bu eser, Hasan Hindâvî tarafından *Mekâyîsü'l-maksûr ve'l-memdûd* adıyla neşredilmiştir.[166]

b. el-Mu'tellât

Kaynaklarda *el-Mu'tellât fî kelâmi'l-Arab*[167] ve *Sadrun fi'l-Mu'tellât*[168] gibi isimlerle zikredilmiştir. Adından da anlaşılacağı üzere illetli isimler hakkındadır. Ebû Ali el-Fârisî, *el-İğfâl* adlı eserinde kendisinden rica edilmesi üzerine Arapçadaki tüm illetli kelimeleri içeren bir eser yazdığını ifade etmiş, bu eserin bir yangın sonucu kaybolduğunu söylemiştir.[169] Bahsettiği bu eser, muhtemelen bu kitaptır.

---

[162] Ebû Ali, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, 14 (Naşirin Girişi).
[163] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *Kitâbü'ş-şi'r ev Şerhu'l-ebyâti'l-müşkileti'l-i'râb*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988), 26 (Naşirin Girişi).
[164] Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*. thk. Bedreddin Kahvecî - Beşir Cüveycâtî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Basım, 1404/1984.
[165] Ebû Ali, *et-Tekmile*, 285.
[166] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, thk. Hasan Hindâvî (Riyad: Dâru İşbîliya, 2002).
[167] Bakır, *Ebû Ali el-Fârisî'de Dilbilimsel Tenkit -el-İğfâl Eseri Örneği-*, 67.
[168] Kırcı, *Ebû Alî el-Fârisî'nin et-Tekmile Adlı Eserindeki Metodolojisi ve Sarf İlmine Dair Görüşleri*, 55.
[169] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-İğfâl*, thk. Abdullâh Ömer el-Hâc İbrâhîm (Ebûzabî: el-Mücemmeü's-Sekâfî - Cum'atü'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Turâs, t.y.), 1/323.

c. et-Tekmile

Kaynaklarda bazen *el-Îzâh* ile birlikte[170] bazen de ondan ayrı zikredilen bu eser,[171] sarf konuları hakkındadır. Ebû Ali el-Fârisî; bu kitabında *el-Îzâh* ile *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserlerinden bahsetmiştir.[172] Bu da *et-Tekmile*'nin bunlardan sonra yazıldığı anlamına gelmektedir. Bu kitap, Kâzım Bahrü'l-Mürcân tarafından tahkik edilmiştir.[173]

3. Nahiv İlmine Dair Eserleri

Ebû Ali el-Fârisî, kitaplarının birçoğunu nahiv alanında telif etmiştir. Eserleri her ne kadar diğer ilimlerle ilişkili olsa da nahiv meselelerinin ağır bastığı kitaplar şunlardır:

a. Aksâmu'l-ahbâr ve mesâilün uhrâ

Aksâmu'l-ahbâr fi'l-meânî ve *Mes'eletün li Ebî Ali fi'l-ahbâr*[174] adlarıyla da geçen bu eser; haberin türleri, fiillerin mecrur olmaması ve isimlerin fiillerden hafif olmasının nedenleri gibi tam 15 meseleden oluşmaktadır.[175] Ali Câbir el-Mansûrî tarafından yayımlanmıştır.

b. el-Avâmilü'l-mie

İbnü'l-Kıftî'nin zikrettiği bu eser,[176] günümüze ulaşmayan eserler arasındadır. Konusu, adından da anlaşılacağı üzere nahivdeki amiller hakkında olmalıdır. Ebû Ali el-Fârisî, bu eserini *Muhtasaru avâmili'l-i'râb* adıyla ihtisar etmiştir.[177]

---

170 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 84; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.
171 Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/496.
172 Ebû Ali, *et-Tekmile*, 27 (Naşirin Girişi).
173 Ebû Ali, Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *Kitâbü'-t-Tekmile*. thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1419/1999.
174 Ali Câbir Mansûrî, "Aksâmu'l-ahbâr li Ebî Ali el-Fârisî", *el-Mevrid* 3 (01 Temmuz 1978), 201.
175 Mansûrî, "Aksâmu'l-ahbâr li Ebî Ali el-Fârisî", 202-220.
176 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.
177 İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 1/190; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814.

c. el-İğfâl / el-Eğfâl

el-Mesâilü'l-muslaha adıyla da bilinen bu eser;[178] Ebû Ali el-Fârisî'nin, hocası Zeccâc'ın yazdığı *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbüh* adlı eserinde söylediklerini nakledip akabinde düzeltmelerde bulunduğu ve bunları topladığı bir nahiv, sarf ve fonetik kitabıdır.[179] Kitabın adını İbnü'l-Kıftî, *el-Eğfâl* olarak zapt etmiştir.[180] Özbalıkçı da bu eseri *el-Eğfâl fî mâ eğfelehü'z-Zeccâc mine'l-Meânî* adıyla zikretmiş ve doğrusunun *el-Eğfâl* şeklinde olması gerektiğini söylemiştir.[181] İbnü'l-Kıftî, Ebû Ali el-Fârisî'nin eserleri arasında bu kitabı zikrettikten sonra bu eserin, Zeccâc'ın değil de Zeccâcî'nin *Meâni'l-Kur'ân*'ında yaptığı hatalar hakkında olduğunu söylemiştir.[182] Bu eseri imceledigimizde Ebû Ali el-Fârisî'nin Ebû İshâk künyeli birine cevaplar verdiği görülmektedir. Zeccâcî'nin künyesi ise Ebü'l-Kâsım'dır.[183] Bu sebeple onun bu iddiası doğru değildir. Bu eser, Abdullah b. Ömer el-Hâc tarafından tahkik edilmiştir.[184]

d. el-Îzâh fi'n-nahv

Bu kitap, tezimizin konusu olan *el-Mukesıd*'ın metni olduğundan bu bölümün ikinci kısmında detaylıca tahlil edilecektir.

e. Kitâbü'ş-şi'r ev Şerhu'l-ebyâti'l-müşkileti'l-i'râb

Kitâbü'ş-şi'r, el-Kitâbü'ş-şi'rî, Îzâhu'ş-şi'r, el-Îzâhu'ş-şi'rî, İ'râbü'l-ebyât, Şerhu'l-ebyâti'l-müşkileti'l-i'râb ve Kitâbü'ş-şi'r fî ebyâti'l-i'râbi'l-mesûka alâ Kitâbi'l-Îzâh gibi adlarla da bilinmektedir.[185] Bu kitapta Ebû Ali el-Fârisî, şiirler

---

178 İbnü'n-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, 1/189.
179 Ebû Ali, *el-İğfâl*, 17 (Naşirin Girişi).
180 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.
181 Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", 10/89.
182 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.
183 Musa Yıldız, "Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/175.
184 Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-İğfâl*. thk. Abdullâh Ömer el-Hâc İbrâhîm. 2 Cilt. Ebûzabî: el-Mücemmeü's-Sekâfî - Cum'atü'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Turâs, t.y.
185 Ebû Ali, *Kitâbü'ş-şi'r*, 21 (Naşirin Girişi).

üzerinde nahiv ve meâni meselelerini anlatmıştır.[186] Mahmûd Muhammed et-Tanâhî tarafından tahkik edilmiştir.[187]

f. Nakzu'l-Hâzûr

Kaynaklarda adı geçen[188] bu eser; Ebû Ali el-Fârisî'nin kendi hocası Zeccâc'ı eleştirdiği *el-İğfâl* adlı eserine İbn Hâleveyh'in (ö. 370/980) yaptığı *el-Hâdûr* isimli reddiyesine olan bir reddiyedir.[189] Günümüze ulaşmamıştır.

g. et-Ta'lîkâ alâ Kitâbi Sîbeveyh

Ta'lîkatun alâ Kitâbi Sîbeveyh;[190] *Hâşiyetü'l-Kitâb*, *Şerhu'l-Kitâb* ve *Teâlîku Ebî Ali alâ Kitâbi Sîbeveyh* gibi adlarla da zikredilen bu kitapta[191] Ebû Ali; *el-Kitâb*'daki kapalı ibareleri açıklamıştır.[192] Avad b. Hamd el-Kavzî tarafından tahkik edilmiştir.[193]

h. et-Tezkire

Kaynaklarda hacim bakımından büyük[194] ve 20 cilt olduğu[195]; ayet, hadis ve şiirlerin manalarının yanında çeşitli sarf ve nahiv meseleleri ile ilgili yazıldığı söylenen[196] bu eser, İbn Cinnî tarafından ihtisar edilmiş olup Hüseyin Ahmed Bûabbas tarafından tahkik edilerek *Muhtâru Tezkirati Ebî Ali el-Fârisî ve tehzîbühâ* adıyla basılmıştır.[197]

---

[186] Ebû Ali, *Kitâbü'ş-şi'r*, 14 (Naşirin Girişi).
[187] Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *Kitâbü'ş-şi'r ev Şerhu'l-ebyâti'l-müşkileti'l-i'râb*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Basım, 1408/1988.
[188] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.
[189] Abdülkâdir b. Ömer Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1997), 10/339.
[190] Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/497.
[191] Bakır, *Ebû Ali el-Fârisî'de Dilbilimsel Tenkit -el-İğfâl Eseri Örneği-*, 60.
[192] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *et-Ta'lîka alâ Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Avad b. Hamd el-Kavzî (Kahire: Matbaatü'l-Emâne, 1410/1990), 1/13 (Naşirin Girişi).
[193] Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *et-Ta'lîka alâ Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Avad b. Hamd el-Kavzî. 6 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Emâne, 1. Basım, 1410/1990.
[194] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/81.
[195] Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/180.
[196] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 5/312.
[197] İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *Muhtâru Tezkirati Ebî Ali el-Fârisî ve tehzîbühâ*. thk. Hüseyin Ahmed Bûabbas. 1 Cilt. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1432/2010.

4. Mesâil Türündeki Eserleri

Ebû Ali el-Fârisî, dolaştığı yerlerde kendisine sorulan soruları ve bunların cevaplarını, "mesâil" adı altında müstakil eserlerde toplamıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

a. el-Mesâilü'l-Adudiyyât

Kaynaklarda bu eserden açık bir şekilde bahsedilmese de matbu olarak basılmıştır. Adudüddevle'nin Şîraz'da Ebû Ali'ye sorduğu soruları kapsamaktadır.[198] 109 meseleden oluşmaktadır. *eş-Şîrâziyyât* adlı eseriyle aynı zamanda yazılmıştır.[199] Ali Câbir el-Mansûrî tarafından tahkik edilmiştir.[200]

b. el-Mesâilü'l-Askeriyyât

Kaynaklarda[201] adı geçen bu eser, günümüz İran'ın Hûzistan bölgesindeki Ahvaz'ın kuzeyinde kurulan ve günümüze ulaşmayan bir şehir olan Askerimükrem'e[202] nispet edilerek adlandırılmıştır.[203] Kelimenin tarifi, cümlenin tarifi, şaz ifadeler ve irab ile bina konularını içeren dört babtan oluşmaktadır.[204] Ali Câbir el-Mansûrî tarafından tahkik edilmiştir.[205]

---

198 el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Adudiyyât*, thk. Ali Câbir el-Mansûrî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1406/1986), 11 (Naşirin Girişi).

199 Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Adudiyyât*, 14 (Naşirin Girişi).

200 Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Adudiyyât*. thk. Ali Câbir el-Mansûrî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1406/1986.

201 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 84.

202 Mustafa L. Bilge, "Askerimükrem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/493-494.

203 el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Askeriyyât fi'n-nahvi'l-arabî*, thk. Ali Câbir el-Mansûrî (Bağdat: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 1982), 13 (Naşirin Girişi).

204 Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Askeriyyât*, 18-19 (Naşirin Girişi).

205 Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Askeriyyât fi'n-nahvi'l-arabî*. thk. Ali Câbir el-Mansûrî. 1 Cilt. Bağdat: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 2. Basım, 1982.

c. el-Mesâilü'l-Bağdâdiyyât

Kaynaklarda *el-Mesâilü'l-müşkile*[206] adıyla da geçen bu eser, nahiv ve sarf hakkında[207] 81 meseleden oluşmaktadır.[208] Salâhuddîn Abdullah es-Senkâvî tarafından tahkik edilmiştir.[209]

d. el-Mesâilü'l-Basriyyât

Kaynaklarda adı geçen[210]bu eser; nahiv, sarf, lügat ve edebiyat kitabı olup Basra camisinde Ebû Ali'ye sorulan ve imla edilen meseleleri içerir.[211] 179 meseleden oluşmaktadır.[212] Muhammed eş-Şâtır Ahmed tarafından tahkik edilmiştir.[213]

e. el-Mesâilü'd-Dımaşkıyyât

Hamevî'nin zikrettiği bu eser[214] günümüze ulaşmayan eserler arasındadır. Bu eserin varlığından, Ebû Ali'nin Dımaşk'a gittiği anlaşılmaktadır.

f. el-Mesâilü'l-Halebiyyât

Kaynaklarda adı geçen[215] bu eser; sarf, nahiv ve lügat konuları hakkında yazılmıştır. 20 meseleden oluşmaktadır.[216] Hasan Hendâvî tarafından tahkik edilmiştir.[217]

---

[206] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-müşkiletü'l-ma'rûfetü bi'l-Bağdâdiyyât*, thk. Salâhuddîn Abdullah es-Senkâvî (Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, y.y.), 1/31 (Naşirin Girişi).

[207] Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-müşkile*, 1/43 (Naşirin Girişi).

[208] Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-müşkile*, 1/42 (Naşirin Girişi).

[209] Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-müşkiletü'l-ma'rûfetü bi'l-Bağdâdiyyât*. thk. Salâhuddîn Abdullah es-Senkâvî. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, y.y.

[210] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.

[211] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Basriyyât*, thk. Muhammed eş-Şâtır Ahmed (y.y., 1405/1985), 1/10 (Naşirin Girişi).

[212] Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Basriyyât*, 1/145 (Naşirin Girişi).

[213] Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Basriyyât*. thk. Muhammed eş-Şâtır Ahmed. 2 Cilt. y.y., 1. Basım, 1405/1985.

[214] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814.

[215] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, 2/125.

[216] Bkz. Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Halebiyyât*.

[217] Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Halebiyyât*. thk. Hasan el-Hendâvî. 1 Cilt. Dımaşk - Beyrut: Dâru'l-Kalem - Dâru'l-Menâre, 1. Basım, 1407–1987.

g. el-Mesâilü'l-Kasriyyât

Kaynaklarda adı geçen[218]ve Kûfe civarlarında yer alan Kasr b. Hübeyre bölgesine nispetle bu adı alan bu eser,[219] günümüze ulaşmamıştır. Bu eserin, Ebû Ali el-Fârisî'nin öğrencilerinden biri olan Muhammed Ebû Tayyib el-Kasrî'ye nispetle yazıldığı söylenmiştir.[220]

h. el-Mesâilü'l-Kirmâniyyât

Kaynaklarda adı geçen[221] ve İran'daki Kirmân bölgesine nispetle bu adı alan bu eser[222] hakkında çok fazla bilgi yoktur.

İ. el-Mesâilü'l-Mensûra

Hamevî'nin zikrettiği[223] bu eserin, diğer mesâil türü eserlerde olduğu gibi tek bir yerde değil de farklı yerlerde yazıldığı ve meseleleri Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ının farklı yerlerinden alındığı için *el-Mesâilü'l-Mensûra* (Saçılmış Meseleler) olarak isimlendirildiği ileri sürülmüştür.[224] Şerif Abdülkerîm en-Neccâr tarafından tahkik edilmiştir.[225]

j. el-Mesâilü'ş-Şîrâziyyât

Kaynaklarda adı geçen[226] bu eser; sarf, nahiv ve lügat ilimleriyle ilgili 43 meseleden oluşmaktadır.[227] Hasan Hendâvî tarafından tahkik edilmiştir.[228]

---

218 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.
219 Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 256.
220 Bakır, *Ebû Ali el-Fârisî'de Dilbilimsel Tenkit -el-İğfâl Eseri Örneği-*, 66.
221 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/497.
222 Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 256.
223 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814.
224 el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Mesâilü'l-Mensûra*, thk. Şerif Abdülkerîm en-Neccâr (Amman: Dâru Ammâr, 1424/2004), 17 (Naşirin Girişi).
225 Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-mensûra*. thk. Şerif Abdülkerîm en-Neccâr. 1 Cilt. Amman: Dâru Ammâr, 1. Basım, 1424/2004.
226 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/309.
227 el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Mesâilü'ş-Şîrâziyyât*, thk. Hasan Hindâvî (Riyad: Künûzü İşbîlya, 1424/2004).
228 Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'ş-Şîrâziyyât*. thk. Hasan Hindâvî. 2 Cilt. Riyad: Künûzü İşbîlya, 1. Basım, 1424/2004.

5. Yanlışlıkla Ebû Ali el-Fârisî'ye Nisbet Edilen Eserler

Ulaşılan bu eserlerin arasında Hamevî'nin zikrettiği *el-Mesâilü'l-Muslaha min kitâbi İbni's-Serrâc*; Brockelmann'ın zikrettiği *el-Bâri'*, *Cevâhiru'n-nahv*, *el-Evveliyyât fi'n-nahv, İ'râbü'l-Kur'ân* ve *Mekâsıdu zevi'l-elbâb fi'l-amel bi'l-usturlâb* adlı kitapların Ebû Ali el-Fârisî'ye ait olmadığı, çağdaş kaynaklar tarafından bildirilmektedir.[229]

II. *EL-ÎZÂH*'IN TAHLİLİ

Bu başlık altında *el-Muktesıd*'ın metni olan Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh*'ı hakkında genel bilgiler verilecek; muhtevası, metodu ve üslubu, kaynakları ve üzerine yapılan çalışmalar ele alınacaktır.

A. GENEL BİLGİLER

Bu kısımda *el-Îzâh* hakkında adı, müellife âidiyeti, yazılış yeri ve tarihi, yazılış sebebi, yazma ve matbu nüshaları gibi genel bilgiler verilecektir.

1. Adı ve *et-Tekmile* ile İlişkisi

Kaynaklar, Ebû Ali'nin bu eserini *el-Îzâh*,[230] *el-Îzâh fi'n-nahv*,[231] *el-Îzâhu'n-nahvî*,[232] ve *el-Îzâhu'l-Adudî*[233] gibi isimlerle zikretmiştir.

Bazı kaynaklar ise müellifin *et-Tekmile* adlı eserini bunun devamı kabul ettikleri için bu iki eseri *el-Îzâh ve't-Tekmile*[234] ve *el-Îzâh ve't-Tekmile fi'n-nahv*[235] gibi isimlerle anmışlardır. Bununla beraber bazı âlimler, bu eserden sadece *et-Tekmile* adıyla bahsetmiş, *el-Îzâh* ve *et-Tekmile*'yi kapsayan bazı yazma nüshaların başında da *et-Tekmile* kaydı yer almıştır.[236]

---

[229] Bakır, *Ebû Ali el-Fârisî'de Dilbilimsel Tenkit -el-İğfâl Eseri Örneği-*, 68-71.
[230] İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/154.
[231] Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm*, 8/218.
[232] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/814.
[233] İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb*, 5/311.
[234] Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 84; Aynî, *İkdü'l-cümân* (Veliyyüddin Efendi, 2387), 204/a; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/88.
[235] İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 2/80.
[236] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 19-20 (Naşirin Girişi).

el-Îzâh ve *et-Tekmile*'nin yazma nüshaları incelendiğinde, zahriye kapaklarında bu eserler için "cüz" ifadeleri kullanıldığı ve bu iki eserin metinlerinin beraber yer aldığı görülmektedir. Ayrıca eserin bu ismi alması, *el-Îzâh*'ın tamamlayıcısı olduğunu göstermektedir. Bütün bunlar, bu iki eserin aslında tek bir eser olduğu anlamına gelmektedir. Bu araştırma da eserin sadece nahiv kısmını incelediği için sarf meseleleriyle ilgili olan *et-Tekmile* kısmı, araştırma alanı içinde yer almamaktadır.

2. Müellife Âidiyeti

el-Îzâh'ın Ebû Ali el-Fârisî'ye aidiyetinde hiçbir şüphe yoktur. Çünkü *el-Îzâh'ın* yazma nüshalarında,[237] icazetlerinde,[238] biyografi ve bibliyografi[239] kitaplarında bu eser ona nisbet edilmiştir.

3. Yazılış Yeri ve Tarihi

Kanaatimizce *el-Îzâh* Şîrâz'da yazılmış olmalıdır. Çünkü Adudüddevle, bahsi geçtiği üzere Ebû Ali el-Fârisî'yi Şîrâz'a çağırmış, ardından da bu eseri ona ithaf etmiştir.[240] Bu da bu eserin, Şîrâz'da kaldığı müddet olan 348-368 (959-977) yılları arasında yazıldığını göstermektedir. Ama hangi tarihte yazıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacılar tarafından eserin telif tarihiyle ilgili farklı zaman aralıkları verilmiştir. Abdülfettâh Şelebî'ye göre 348-366 (959-977) arasındaki dönemin başlarında[241] Kâzım Bahru'l-Mürcân'a göre bu dönemin sonlarında telif edilmiş olmalıdır.[242] Zannımızca Bahru'l-Mürcân'ın tespiti doğrudur. Çünkü Ebû Ali el-Fârisî, Bahru'l-Mürcân'ın da belirttiği üzere *el-Îzâh*'ın mukaddimesinde Adudüddevle'den bahsederken "el-Emîrü'l-celîl" (Kıymetli kumandan) ifadesini kullanmıştır. *et-Tekmile*'nin mukaddimesinde ise Adudüddevle'nin adaletinin ve ihsanının beldelere ulaştığına işaret eden "el-Melikü'l-âdil" (Adaletli hükümdar) ifadesini kullanmıştır.[243] Bu da *et-Tekmile*'nin, Adudüddevle'nin Bağdat'a -369 (980)

---

237 "Yazma Nüshaları" bölümüne bakınız.
238 "İcazetleri" bölümüne bakınız.
239 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/211-213.
240 İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-aʿyân*, 2/80; Süyûtî, *Buğyetü'l-vuʿât*, 1/496.
241 Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 26 (Naşirin Girişi).
242 Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 27 (Naşirin Girişi).
243 Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 28-29 (Naşirin Girişi).

yılında-[244] girdikten sonra yazıldığı görüşünü kuvvetlendirmektedir. Adudüddevle'nin *el-Îzâh*'ı kısa bulup bunun üzerine Ebû Ali el-Fârisî'nin *et-Tekmile*'yi yazdığı bilindiğinden, bu iki eserin yakın zamanda yazılması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

4. Yazılış Sebebi

Ebû Ali el-Fârisî, *el-Îzâh*'ın mukaddimesinde bu eseri Adudüddevle'nin emrettiği şekilde yazmaya çalıştığını açıkça ifade etmektedir.[245] Onun bu ifadelerinden Adudüddevle'nin sadece eseri yazmasını istemekle kalmayıp eserin sahip olması gereken özellikleri de belirttiği anlaşılmaktadır.

5. Râvileri ve İcâzetleri

el-Muktesıd'ın yazma nüshalarında, Cürcânî'nin de yer aldığı senetler ve icazetler yer almaktadır. Bunlar şu şekildedir:

Beyazıt Ktp., Veliyyüddin Efendi Blm., nr. 2903: Bu nüsha, *el-Îzâh* şârihlerinden Abdî'nin, müellif Ebû Ali el-Fârisî'ye okuduğu nüshadan istinsah edilmiştir. Ayrıca zahriyesinde Ebü'l-Fedâil Ca'fer b. Ebi'l-Kāsım Halîfe b. Ebi'l-Mansûr b. Halîfe el-Gassânî'nin 15 Cemâziyelâhir 615'te (8 Eylül 1218) Sâbit b. Hasan b. Halîfe el-Lahmî en-Nahvî'ye bu nüshayı okuduğuna dair bir kıraat kaydı vardır.

Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3170: Zahriyede bu nüshanın Rebeî rivayeti olduğu yazmaktadır.

Köprülü Ktp., Fazıl Ahmet Paşa Blm., nr. 1457: Zahriyesinde Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hıdır el-Cevâlîkî'nin 532'de (1138) Ebü'ş-Şüca' Saîd b. Sâfî b. Abdillâh el-Cemâlî'ye bu nüshayı okuduğuna dair bir kıraat kaydı vardır.

Ayrıca zahriyesinde yine Cevâlîkî'nin bu nüshayı Şeyh Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Ali el-Hatîb et-Tebrîzî'den rivayet ettiği yazmaktadır. Tebrîzî'nin bu eseri, Ebü'l-Kāsım el-Fadl b. Muhammed el-Kadabânî'den Basra'da 454 (1062) yılında Aded

[244] Özbalıkçı, "Ebû Ali el-Fârisî", 10/89.
[245] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 70.

Bâbı'ndan sonuna kadar; Şeyh Ebü'l-Kamer Ali b. Berhân'dan ise Maksûr ve Memdûd Bâbı'ndan kitabın sonuna kadar okuduğu yazmaktadır.

Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3170: Nüshanın sonunda (s. 254) yazan bilgilere ve Ahmed b. Abdülkâdir b. Ahmed b. Mektûm b. Ahmed b. Muhammed b. Süleym el-Kaysî ed-Dımaşkî el-Hanefî'nin (İbn Mektûm (ö. 749/1348) semâ' kaydına göre bu nüsha, Ebû Hayyân el-Endelûsî huzurunda Bahâüddîn Abdüllatîf tarafından çeşitli meclislerde okunmuş, en son 3(?) Ramazan 709 tarihinde bitirilmiş ve Ebû Hayyân tarafından meclise katılanlara, müellife ulaşan dört ayrı senetle rivayet icazeti verilmiştir. Bu senetlere göre *el-Îzâh*'ı müelliften rivayet edenler:

1- ed-Dakîkî

2- el-Abdî

3- es-Sâbi'

4- Ebü'l-Hüseyin (İbn Abdilvâris)'dir.

Dördüncü senette *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*'ının müellifi, Abdülkâhir el-Cürcânî de yer almaktadır.

Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa Blm., nr. 1083: Bu nüsha, lügat ve nahiv alimi Abdullah b. el-Berrî (ö. 582/1187) tarafından istinsah edilmiştir. Zahriye sayfasında Abdullah b. el-Berrî'nin, Silh-i (30) Ramazân 577 tarihinde Ebü'r-Rebî' Süleymân b. Benîn b. Halef eş-Şâfi'î'ye ve ayrıca Ali b. el-Berrî'ye bu nüshayı okuduğuna dair kıraat kaydı vardır.

6. Yazma Nüshaları

Araştırdığımız kaynaklardan ve internet üzerindeki yazma katalog sayfalarından *el-Îzâh*'ın Türkiye ve dünya yazma eser kütüphanelerinde 11 nüshası tespit edilmiştir. Bunlar şu şekildedir:

1. Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi Blm., nr. 2444, vr. 1b-62b
2. Beyazıt Ktp., Veliyyüddin Efendi Blm., nr. 2903, vr. 1b-61a
3. Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa Blm., nr. 1083, vr. 1b-78b
4. Köprülü Ktp., Fazıl Ahmet Paşa Blm., nr. 1456, vr. 1b-78a
5. Köprülü Ktp., Fazıl Ahmet Paşa Blm., nr. 1457, vr. 1b-86b
6. Millet Ktp., Feyzullah Efendi Blm., nr. 1909, vr. 1b-67a

7. Süleymaniye Ktp., Ayasofya Blm., nr. 4451, vr. 1b-94a
8. Süleymaniye Ktp., Laleli Blm., nr. 3170, s. 2-188
9. Süleymaniye Ktp., Mikrofilm Blm., nr. 2815, poz: 4-73
10. Topkapı Sarayı Ktp., Sultan III. Ahmed Kitaplığı Blm., nr. 2256, vr. 1b-31a
11. Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye Ktp., Teymûriyye Blm., Nahiv-384

7. Matbû Nüshaları

el-Îzâh'ın üç tane matbu nüshası vardır. Bunların birincisi, Hasan Şâzelî Ferhûd tarafından 1969 yılında,[246] ikincisi Kâzım Bahru'l-Mürcân tarafından 1996 yılında,[247] üçüncüsü de Sâre Abdülfettâh tarafından 2019 yılında neşredilmiştir.[248]

B. MUHTEVASI

el-Îzâh; bir önsöz, kelimenin türlerine dair bir giriş ve numaralandırılmamış yetmiş altı bâbdan oluşmaktadır. Genel bir sistematiğe sahip değilmiş gibi görünen bu eserin tertibine bakıldığında isim, fiil ve harf sistemiyle yazılan nahiv eserlerinin tertibine yakın olduğu, yalnızca harf bölümünün bulunmadığı gözükmektedir. *et-Tekmile* bölümü, tezin konusu olmadığından muhtevada yer almamaktadır.

[246] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Îzâhu'l-Adudî*, thk. Hasan Şâzeli Ferhûd, 1389/1969.
[247] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1416/1996.
[248] el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî Ebû Ali, *el-Îzâh fî ulûmi'n-nahv,* thk. Sâre Abdülfettâh, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1440/2019.

Ebû Alî el-Fârisî'nin (288-377/901-987) *el-Îzâh*'ının Planı

EL-ÎZÂH

Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî

(Fesâ 288/901 - Bağdat 377/987)

(thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1432/2011)

ÖNSÖZ (s. 70)

GİRİŞ

I- KELİMENİN TÜRLERİ: İSİM, FİİL, HARF (s. 71-72)

II- BÂB (1): MÜSTAKİL KELÂM OLUŞTURAN KELİME TÜRLERİ (s. 72-73)

III- BÂB (2): İ'RÂB (s. 73-76)

A- "İ'RÂB"IN TARİFİ (s. 73)

B- İ'RÂBIN TÜRLERİ (s. 73-74)

1- Lafızda Olan Değişiklik (Lafzî İ'râb) (s. 73-74)

2- Mevzi'de Olan Değişiklik (Takdîrî İ'râb) (s. 74)

C- "MU'REB"İN TÜRLERİ (s. 74-76)

1- Mütemekkin İsimler (s. 74-75)

2- Fiil-i Muzâriler (s. 75-76)

IV- BÂB (3): BİNÂ (MEBNÎLİK) (s. 76-77)

A- "BİNÂ (MEBNÎLİK)"NIN TARİFİ (s. 76)

B- MEBNÎLERİN TÜRLERİ (s. 76-77)

1- Sükûn Üzere Mebnî Olanlar (s. 76)

2- Hareke Üzere Mebnî Olanlar (s. 76-77)

V- BÂB (4): MU'REB İSİMLERİN BAZI HÜKÜMLERİ (s. 77-80)

A- SONU SAHÎH OLAN İSİMLER (s. 77-78)

B- SONU İLLETLİ OLAN İSİMLER (s. 78-80)

VI- BÂB (5): FİİL-İ MUZÂRİNİN İ'RÂBI (s. 81

VII- BÂB (6): TESNİYE VE CEMİ İSİMLERİN İ'RÂBI (s. 83-84)

BİRİNCİ BÖLÜM

İSİMLERİN İ‘RÂBI

(s. 84-240)

GİRİŞ: BÂB (7): İSİMLERİN İ‘RÂB TÜRLERİ VE MERTEBELERİ (s. 84-85)

I- MERFÛ İSİMLER (s. 85-149)

A- BÂB (8): İBTİDÂ ÂMİLİ VE MÜBTEDÂ (s. 85-90)

- İbtidâ Âmiliyle Merfû Olan Bazı İsimler (s. 85-90)

B- BÂB (9): MÜBTEDÂNIN HABERİ (s. 90-98)

1- Müfred Haber (s. 90-92)

a) Mübtedâya Dönen Zamir Bulunmayan Müfred Haber (s. 90)

b) Mübtedâya Dönen Zamir Bulunan Müfred Haber (s. 90-92)

2- Cümle Haber (s. 92-97)

a) Fiil ve Fâilden Oluşan Cümle (s. 92-93)

b) Mübtedâ ve Haberden Oluşan Cümle (s. 93-95)

c) Şart ve Cezâdan Oluşan Cümle (s. 95)

d) Zarftan oluşan Cümle (s. 95-97)

3- Haberin Hazfi (s. 97-98)

4- Haberin Takdimi (s. 98)

5- Bâb (10): Haberin Başına “Fâ”nın Gelmesi (s. 99-101)

C- BÂB (11): FÂİL (s. 101-116)

1- “Fâil”in İ‘râbı ve Tarifi (s. 101-102)

2- Fâilin Mertebesi (Cümledeki Konumu) (s. 102)

3- İki Fiilin Bir Fâili Raf‘ Etmek İçin Çekişmesi (s. 103-104)

4- Bâb (12): Mef‘ûlün bih İçin Binâ Edilen (Mechûl) Fiil ve “Mânada Mef‘ûlün bih” (Nâibü’l-Fâil) (s. 104-107)

5- Bâb (13): Gayr-ı Mutasarrıf Fiiller (ve Fâilleri) (s. 108-116)

a) (عَسَى) ve Fâili (s. 108-110)

b) Bâb (14): (نِعْمَ) ve (بِئْسَ) ile Fâilleri ve Mahsûsları (s. 110-114)

c) Bâb (14): Taaccüb Fiilleri (s. 114-116)

D- BÂB (16): MÜBTEDÂ VE HABERİN BAŞINA GELEN ÂMİLLER (s. 116-132)

1- (كَانَ) ve Benzerleri (s. 116-120)

- Bâb (17): “Leyse” Gibi Amel Eden (مَا) (s. 121-123)

2- Bâb (18): (إِنَّ) ve Benzerleri (s. 123-127)

- Bâb (19): (إِنَّ)’nin Hemzesinin Fethalı ve Kesreli Okunması Gereken Yerler (s. 127-129)

3- Bâb (20): (ظَنَنْتُ) ve Benzerleri (s. 130-132)

E- BÂB (21): FİİL GİBİ AMEL EDEN İSİMLER (s. 132-149)

1, 2- Bâb (22): İsm-i Fâiller ve İsm-i Mef‘ûller (s. 133-138)

3- Bâb (23): Sıfat-ı Müşebbehe (s. 138-141)

4- Bâb (24): Fiil Gibi Amel Eden Masdarlar (s. 141-147)

5- Bâb (25): İsim-Fiiller (s. 147-149)

II- BÂB (26): MANSÛB İSİMLER (s. 150-187)

A- KELÂMIN TAMAM OLMASINDAN SONRA GELEN MANSÛB İSİMLER (s. 150-180)

1- Mef‘ûller (s. 150-170)

a) Mef‘ûl-i Mutlak (s. 150-151)

b) Bâb (27): Mef‘ûlün bih (s. 152-157)

(1) Mef‘ûlün bih Almayan (Lâzım) Fiillller (s. 152)

(2) Mef‘ûlün bih Alan (Müteaddî) Fiillller (s. 152)

(a) Bir Mef‘ûlün bih Alan Müteaddî Fiiller (s. 153-154)

(b) Bâb (28): İki Mef‘ûlün bih Alan Müteaddî Fiiller (s. 154-156)

(c) Bâb (29): Üç Mef‘ûlün bih Alan Müteaddî Fiiller (s. 156-157)

c) Bâb (30): Mef‘ûlün fîh (s. 157-167)

(1) Zaman Zarfları (s. 157-160)

(2) Bâb (31): Mekân Zarfları (s. 160-167)

d) Bâb (32): Mef‘ûlün meah (s. 168-169)

e) Bâb (33): Mef‘ûlün leh (s. 170)

2- Bâb (34): Mef‘ûle Benzeyenler (s. 171-180)

a) Aslında (Manada) Merfû İken Mansûb Olan isimler (s. 171-175)

(1) (كَانَ) ve Benzerlerinin Haberi (Geçti)

(2) “Leyse” Gibi Amel Eden (مَا)’nın Haberi (Geçti)

(3) (إِنَّ) ve Benzerlerinin İsmi (Geçti)

(4) Bâb (35): Hâl (s. 171-173)

(5) Bâb (36): (Âmili Fiil Olan) Temyîz (s. 173-175)

b) Aslında (Manada) Merfûnun Parçası İken Mansûb Olan isimler: Müstesnâ (s. 175-180)

Bâb (37): Müstesnâ(nın İ'râbı) (s. 175-176)

Bâb (38): (إِلَّا) Manasına Gelen İsim, Fiil ve Harfler (s. 176-178)

Bâb (39): İstisnâ-i Munkatı (s. 178-180)

B- İSMİN TAMAM OLMASINDAN SONRA GELEN MANSÛB İSİMLER: (ÂMİLİ "İSM-İ MÜBHEM-İ TÂM" OLAN TEMYÎZ) (s. 180-187)

1- Mekādîrin (Memsûh, Mekîl, Mevzûn) Temyîzi (180-182)

2- Bâb (40): Sayıların Temyîzi (s. 182-184)

3- Bâb (41): (كَمْ)'in Temyîzi (s. 184-187)

[III- MU'REBE BENZEYEN MADMÛM VE MEFTÛH İSİMLER (Başlık: İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, 1/328)**]** (s. 187-199)

A- BÂB (42): MÜNÂDÂ (s. 187-193)

1- Münâdâ'nın Türleri ve İ'râbı (s. 187-190)

2- Bâb (43): Münâdâ'nın Terhîmi (s. 191-193)

B- BÂB (44): (CİNSİ NEFYEDEN) (لَا)'NIN İSMİ (s. 193-199)

1- Cinsi Nefyeden (لَا)'nın Müfred İsmi (s. 193-196)

2- Bâb (45): Cinsi Nefyeden (لَا)'nın Nekre Muzâf İsmi (s. 196-197)

3- Bâb (46): Cinsi Nefyeden (لَا)'nın Muzâfa Benzer İsmi (s. 198-199)

IV- BÂB (47): MECRÛR İSİMLER (s. 199-214)

A- HARF-İ CER İLE MECRÛR OLAN İSİMLER (s. 199-210)

1- Her Zaman Cer Eden Harfler (s. 199-202)

2- Her Zaman Cer Etmeyen Harfler (s. 202-205)

a) Vâv (s. 202-203)

b) Tâ (s. 203)

c) Bâb (48): (حَتَّى) (s. 203-205)

3- Bâb (49): Bazen Harf-i Cer Olarak Bazen İsim Olarak Kullanılan Edatlar (s. 205-208)

a) (عَلَى) (s. 205)

b) (عَنْ) (s. 205-206)

c) Kâfü't-Teşbîh (s. 206-207)

d, e) Bâb (50): (مُذْ) ve (مُنْذُ) (s. 207-208)

4- Bâb (51): Kasem (s. 208-210)

B- BÂB (52): İZÂFETLE MECRÛR OLAN İSİMLER (s. 210-214)

1- İzâfet-i Mahza (Mânevî İzâfet) (s. 210-211)

2- Bâb (53): İzâfet-i Gayr-i Mahza (Lafzî İzâfet) (s. 212-214)

V- BÂB (54): İ'RÂBDA (BAŞKASINA) TÂBİ OLAN İSİMLER (s. 214-227)

A- TE'KÎD (s. 215)

B- BÂB (55): SIFAT (s. 215-219)

1- Nekre Mevsûfun Sıfatı (s. 216-218)

2- Bâb (56): Ma'rife Mevsûfun Sıfatı (s. 218-219)

C- BÂB (57): ATF-I BEYÂN (s. 219-220)

D- BÂB (58): BEDEL (s. 220-221)

E- BÂB (59): HARFLERLE ATIF (s. 221-227)

VI- BÂB (60): GAYR-İ MUNSARİF İSİMLER (s. 228-240)

A- BÂB (61): VEZN-İ FİİL (s. 228-229)

B- BÂB (62): SIFAT (s. 229)

C- BÂB (63): TE'NÎS (s. 230-232)

D- BÂB (64): ELİF-NÛN (s. 232-233)

E- BÂB (65): TA'RÎF (s. 234)

F- BÂB (66): ADL (s. 234-236)

G- BÂB (67): CEMİ (s. 236-237)

H- BÂB (68): A'CEMÎ İSİMLER (s. 237-238)

I- BÂB (69): TEK İSME DÖNÜŞTÜRÜLEN İKİ İSİM (TERKÎB) (s. 239-240)

İKİNCİ BÖLÜM:

BÂB (70): FİİLLERİN İ'RÂBI

(s. 240-259)

I- MEBNÎ FİİLLER (s. 240)

A- EMİR (s. 240)

B- MÂZÎ (s. 240)

C- SONUNA TE'KÎD NÛNU GELEN FİİL-İ MUZÂRİ (s. 240)

II- MU'REB FİİLLER (s. 240-253)

A- BÂB (71): MERFÛ FİİL-İ MUZÂRİ (s. 240-241)

B- BÂB (72): MANSÛB FİİL-İ MUZÂRİ (s. 241-250)

1- Açık Olan, Gizlenmesi Câiz Olmayan Nasb Edatları: (لَنْ), (كَيْ), (إِذًا) (s. 241-242)

2- Açık Olması da Gizli Olması da Câiz Olan Nasb Edatı: (أَنْ) (s. 242)

3- Başka Yerde Açık Olması Câiz Olsa Orada Açık Olması Câiz Olmayan Nasb Edatı: (أَنْ) (s. 243-250)

a) Fâ'dan Sonra (s. 243-245)

b) Vâv'dan Sonra (s. 245-246)

c) (أَوْ)'den Sonra (s. 246-247)

d) (حَتَّى)'dan Sonra (s. 247-250)

C- MECZÛM FİİL-İ MUZÂRİ (s. 240)

1- Bâb (73): (Bir Fiil-i Muzâriyi) Cezm Eden Harfler (s. 250)

2- Bâb (74): Mücâzât (Şart ve Cezâ Olmak Üzere İki Fiili Cezm Eden Edatlar) (s. 251-253)

III- MUHTELİF KONULAR (s. 253-259)

A- BÂB (75): (TE'KÎD İÇİN FİİLLERİN SONUNA BİTİŞEN) NÛN-İ SAKĪLE VE NÛN-İ HAFÎFE (s. 253-255)

B- BÂB (76): İHBÂR Bİ'LLEZÎ VE İHBÂR Bİ'L-ELİFİ VE'L-LÂM (s. 255-259)

Yukarıdaki tabloda yer alan *Mu'rebe Benzeyen Madmûm ve Meftûh İsimler* adlı konu başlığı, İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl* adlı eserine dayanılarak konulmuştur. Çünkü bu iki eser, birbirine konuların işlenişi ve sıralanışı bakımından oldukça benzemektedir. Bu da *el-Îzâh*'ın, *el-Usûl*'un muhtasarı olabileceğini düşündürmektedir.[249]

[249] Detaylı bilgi için eserin muhtevasına bkz. İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyin el-Fetlî. 3 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015.

C. METODU VE ÜSLUBU

Ebû Ali el-Fârisî, *el-Îzâh* adlı eserinde belli bir üslup ve birkaç metot kullanmıştır ve eserin tamamı boyunca bu üslup ve metodu devam ettirmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

Aduddüdevle; Ebû Ali el-Fârisî'yi yeğenlerini eğitmesi için çağırmış, o da buna icabet edip onun yanına gitmiştir.[250] *el-Îzâh*'ını bahsi geçtiği üzere Adudüddevle'ye ithaf etmiş, o da bu kitabı kısa bulup çocuklara göre olduğunu söylemiştir.[251] *el-Îzâh* incelendiğinde ibarelerinin açık ve lafızlarının kolay olduğu görülür. Bu durum Aduddüdevle'nin sözünü desteklemekle beraber bu kitabın talimi metodla yazıldığını göstermektedir.

Ebû Ali el-Fârisî, *el-Îzâh*'ı kelimelerin cümledeki konumuna ya da kelimelerin mebni mu'reb olmasına göre tasnif edilen eserlerin aksine kelime türlerine göre telif etmiştir. Bu kelime türleri; isim, fiil ve harftir.

Kitabının birçok yerinde bir tanım yaptıktan sonra hemen akabinde bu tanımla ilgili örnekler verir. Verdiği örnekleri de kendi hâlinde bırakmayıp açıklar.[252]

Örnekleri verirken "كقولهم", "كقولك" ve "كقولنا" ifadelerini sıkça kullanır.[253]

Meseleleri açıklarken okuyucuyu muhatap alarak "ألا ترى" ya da "ألا تراك" ifadelerini kullanır.[254]

Konuları kendi içinde kısımlandırırken "الضرب" ve "الوجه" kelimelerini tercih eder.[255]

Birkaç tanım verip örneklerini açıkladıktan sonra bu tanımlara konu olan meseleleri, aralarındaki farkları göstermek adına kendi içinde karşılaştırır.[256]

Bazen tercihlerde bulunur.[257]

---

[250] Zübeydî, *Tabakātü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, 120.
[251] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 2/813.
[252] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 71-73.
[253] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 74-76.
[254] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 88, 93, 147.
[255] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 92, 141, 111, 123.
[256] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 72.
[257] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 110.

Ayetlerden[258] ve şiirlerden[259] çokça istişhâtda bulunur. Sadece tek bir yerde hadisten yararlanır.[260]

D. KAYNAKLARI

Ebû Ali el-Fârisî, *el-Îzâh*'ında kitap ismi vermez. Ama konuları anlatırken müelliflerin adını zikrederek görüşlerini nakleder. Görüşlerinden yararlandığı âlimler şöyledir:

a- Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791)[261]

b- Sîbeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. (180/796)[262]

c- Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830?)[263]

d- Ebû Zeyd Saîd b. Evs b. Sâbit el-Ensârî (ö. 215/830)[264]

e- Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (ö. 225/840)[265]

f- Ebû Osmân Bekr b. Muhammed b. Habîb el-Mâzinî (ö. 249/863)[266]

g- Ebü'l-Hasen Alî b. Süleymân b. el-Fazl el-Ahfeş el-Asgar (ö. 316/928?)[267]

h- Ebü's-Semmâk (?)[268]

---

[258] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 75, 87, 88, 101.
[259] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 80, 86, 107, 111.
[260] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 118.
[261] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 233; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/309-312.
[262] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 202; Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/130-134.
[263] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 233; İnci Koçak, "Ahfeş el-Evsat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).
[264] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 137; Hüseyin Elmalı, "Ebû Zeyd el-Ensârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994).
[265] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 163; Şükrü Arslan, "Cermî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/413-414.
[266] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 137; Hüseyin Elmalı, "Ebû Osman el-Mâzinî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/209-210.
[267] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 126; İnci Koçak, "Ahfeş el-Asgar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).
[268] Ebû Ali, *Kitâbü'l-Îzâh*, 137.

E. ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

el-Îzâh üzerine tespit edebildiğimiz kadarıyla şerh (29 adet), şevâhid şerhi (8 adet), hâşiye (1 adet), muhtasar (2 adet), nazım (2 adet) ve reddiye türünden (1 adet) çalışmalar yapılmıştır. Bunlar şu şekildedir:

1. Şerhler

1- Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî (ö. 392/1002)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasında olduğu iddia edilir. [269]

2- Ebû Tâlib Ahmed b. Bekir el-Abdî (ö. 406/1016)[270]

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[271]

3- Ebü'l-Kâsım Ali b. Ubeydullah b. ed-Dekkâk (ö. 415/1024)[272]

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[273]

4- Ali b. Îsâ er-Rebeî[274] (ö. 420/1029)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. Eserinin adı *el-Îzâh*'dır.[275]

5- Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b. Abdülvâris[276] (ö. 421/1030)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[277]

6- Ebü'l-Kâsım el-Fadl b. Muhammed el-Kasbânî (ö. 444/1053)[278]

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. Eserinin adı *Havâşi'l-Îzâh*'dır.[279]

7- Zeyd b. Ali el-Fesevî (ö. 467/1075)[280]

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[281]

---

[269] Brockelmann, İbn Cinnî'nin bir şerhi olduğu iddia eder ama verdiği kaynak gerçeği yansıtmaz. Bkz. Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, 2/191.
[270] Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/104; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/111.
[271] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[272] Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/310; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/472.
[273] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[274] Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/318; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/484.
[275] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[276] Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/99; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/258.
[277] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
[278] Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/151; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/624.
[279] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 257.
[280] Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/60; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/739-740.
[281] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.

8- Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdürrahman b. Muhammed el-Cürcânî (ö. 471/1079)[282]

el-Muğnî ve *el-Muktesıd* adlı iki şerhi vardır.[283]

9- Hasan b. Ahmed İbnü'l-Bennâ el-Mısrî[284] (ö. 471/1079)

Şerhu'l-Îzâh adlı şerhi olup Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye'de nüshası vardır.[285]

10- Ebû Abdullah Selmân b. Ebî Tâlib (Abdullah) en-Nehrevânî[286] (ö. 493-494/1100-01)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[287]

11- Ali b. Ahmed b. Bâziş en-Nahvî[288] (ö. 528/1134)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. Eserinin adı *Şerhu Kitâbi'l-Îzâh li Ebî Ali el-Fârisî*'dir.[289]

12- Nasr b. Ali İbn Ebû Meryem eş-Şîrâzî[290] (ö. 565/1170)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. Eserinin adı *el-İfsâh fî şerhi'l-Îzâh*'dır.[291]

13- Ebû Muhammed Saîd b. el-Mübârek İbn Dehhân[292] (ö. 569/1174)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. Eserinin adı *Şerhu'l-Îzâh*'dır. *eş-Şâmil* diye de bilinir.[293] Yaklaşık 43 cilttir.[294]

---

[282] Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/48-49; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/201-202; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkāhir el-Cürcânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/247-248.

[283] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.

[284] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/536; Kemal Yıldız, "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/529-530.

[285] Yıldız, "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî", 20/530.

[286] Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/111; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/774-775.

[287] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.

[288] Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/255; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/393; Muharrem Çelebi, "İbnü'l-Bâziş, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/528.

[289] Çelebi, "İbnü'l-Bâziş, Ebü'l-Hasan", 20/528.

[290] Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/26-27; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/23; Tayyar Altıkulaç, "İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/437.

[291] Altıkulaç, "İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali", 19/437.

[292] Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/100; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/868; Süleyman Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/8-9.

[293] Tülücü, "İbnü'd-Dehhân", 21/9.

[294] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.

14- Kemâlüddin Ebü'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî[295] (ö. 577/1182)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[296] Eserinin adı *Havâşi'l-Îzâh*'dır.[297]

15- Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Huddeb el-Ensârî[298] (ö. 580/1184)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[299] Eserinin adı *Ta'lîkun ʿale'l-Îzâh*'dır.[300]

16- Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer el-Ensârî[301] (ö. 586/1190)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[302]

17- Ebü'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyin el-Ukberî[303] (ö. 616/1219)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[304] *Şerhu'l-Îzâh ve't-Tekmile* adlı bir şerhi olup Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye'de nüshası vardır ve *Şerhu'l-Îzâh* kısmı, Abdurrahmân el-Hamîdî tarafından tahkik edilmiştir.[305]

18- Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed ez-Zührî[306] (ö. 617/1220)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. Eserinin adı *el-İfsâh bi fevâidi'l-Îzâh*'tır.[307] 15 cilttir.[308]

19- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülmü'min eş-Şerîşî[309] (ö. 619/1222)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[310] Eserinin adı *Şerhü'l-Îzâh*'tır.[311]

20- Yûsuf b. Ma'zûz el-Kaysî[312] (ö. 625/1228)

---

[295] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 3/327; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 2/115-116; Hulusi Kılıç, "Enbârî, Kemâleddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/172-173.
[296] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[297] Kılıç, "Enbârî, Kemâleddin", 11/173.
[298] Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/70.
[299] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
[300] Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/70.
[301] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 6/72; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/192.
[302] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[303] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 4/80; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 2/237; Selami Bakırcı, "Ukberî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/66-67.
[304] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[305] Bakırcı, "Ukberî", 42/67.
[306] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 5/320; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/67.
[307] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[308] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 5/320.
[309] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 1/164; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 1/189; Mehmet Yavuz, "Şerîşî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/6-7.
[310] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[311] Yavuz, "Şerîşî", 39/7.
[312] Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 8/254; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 4/184.

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[313]

21- Muhammed b. Yahyâ b. Hişâm el-Hadrâvî[314] (ö. 646/1248)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. *el-İfsâh bi-fevâidi'l-Îzâh*[315] *(el-İfsâh fî şerhi Kitâbi'l-Îzâh)*[316] ve *el-İktirâh fî telhîsi'l-Îzâh*[317] adlı iki şerh yazmıştır.

22- Ebû Amr Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)[318]

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. Eserinin adı *el-Müktefî li'l-mübtedî*'dir.[319]

23- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed İbn Hâcc[320] (ö. 647-651/1249-1253)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[321]

24- Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ el-Mâlikī[322] (ö. 657/1259)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[323]

25- Abdullâh (Ubeydullâh) b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî' el-Emevî[324] (ö. 688/1289)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır. Eserinin adı *el-İfsâh ʿan mesâʾili Kitâbi'l-Îzâh* (*el-İfsâh fî şerhi'l-Îzâh*)'dır. Rabat el-Hizânetü'l-âmme ve Mektebetü'l-Karaviyyîn'de nüshaları vardır.[325] Ebü't-Tayyib Muhammed b. İbrâhîm el-Büstî (ö. 695/1296), bu eseri ihtisar etmiştir.[326]

26- Ebü'l-Hasen Ali el-Verrâk[327] (ö. 864/1460)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[328]

27- Ebü'l-Kâsım ed-Dekkâk[329] (ö. 415/1024)

---

313 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
314 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 7/138; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/772.
315 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
316 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 7/138.
317 Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/772.
318 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 4/211; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 2/366; Hulusi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/55-58.
319 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
320 Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 1/240.
321 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
322 Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 3/767.
323 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
324 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 4/191; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 2/225; İsmail Durmuş, "İbn Ebü'r-Rebî'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/470-471.
325 Durmuş, "İbn Ebü'r-Rebî'", 19/471.
326 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212-213.
327 Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 2/467.
328 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
329 Ziriklî, *el-Aʿlâm*, 4/310; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müellifîn*, 2/472.

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[330]

28- İbrâhîm b. Ahmed el-Cezerî el-Ensârî[331] (ö. 709/1309)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[332] Eserinin adı *el-İfsâh fî ğavâmizi'l-Îzâh*[333] (*Îzâhu ğavâmizi'l-Îzâh*)'dır.[334]

29- Ebû Ali el-Celûlî (ö. ?)

el-Îzâh'ı şerh edenler arasındadır.[335]

2. Şevâhid Şerhleri

1- Ebû Tâlib Ahmed b. Bekir el-Abdî (ö. 406/1016)

Şevâhid şârihleri arasındadır. Eserinin adı *Şerhu'l-Îzâh*'dır.[336]

2- Yûsuf b. Yebkâ İbn Yes'ûn[337] (ö. 540/1146)

Şevâhid şârihleri arasındadır. Eserinin adı *el-Misbâh fî şevâhidi'l-Îzâh*'dır.[338]

3- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülazîz el-Fehrî (ö. 550/1155)

Şevâhid şârihleri arasındadır.[339]

4- Ebû Bekr Muhammed b. Abdullâh b. Meymûn el-Ukberî[340] (ö. 567/1172)

Şevâhid şârihleri arasındadır. Eserinin adı *el-Îzâh*'dır.[341]

5- Ebû Muhammed Abdullâh b. Berri el-Makdisî[342] (ö. 582/1187)

Şevâhid şârihleri arasındadır. Eserin adı *Şerhu şevâhidi'l-Îzâh*'dır.[343] Mustafa Derviş ve Muhammed Mehdî tarafından tahkik edilmiştir.[344]

6- Muhammed b. Yahyâ el-Ensârî İbn Hişâm el-Hadrâvî (ö. 646/1248)

---

330 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
331 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/11-12.
332 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
333 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
334 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/11-12.
335 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
336 Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/104.
337 Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/256; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/188.
338 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
339 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
340 Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/231.
341 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
342 İsmail Durmuş, "İbn Berrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/372-374.
343 Durmuş, "İbn Berrî", 19/374.
344 Ebû Muhammed Abdullâh İbn Berrî, *Şerhu şevâhidi'l-Îzâh*, thk. Mustafa Derviş - Muhammed Mehdî (Kahire: el-Bîetü'l-Âmme li-şuûni'l-Metâbi'l-Emîriyye, 1405/1980).

Şevâhid şârihleri arasındadır. Eserinin adı *Ğuraru'l-İsbâh fî şerhi ebyâti'l-Îzâh*'dır.[345]

7- Ebû Ali el-Hasan b. Abdullâh el-Kaysî (ö. ?)

Şevâhid şârihleri arasındadır.[346] Eserinin adı *Îzâhu şevâhidi'l-Îzâh*'dır. Muhammed b. Hamûd tarafından tahkik edilmiştir.[347]

8- Ebû Ali Abdülkerîm b. Hasan (ö. ?)

Şevâhid şârihleri arasındadır.[348]

3. Hâşiye

Osmân b. Ali b. Ömer es-Sıkillî (ö. ?)

Ebû Ali el-Fârisî'nin kitabı üzerine *Havâşi'l-Îzâh* adlı bir eser yazmıştır.[349] Bu eserin başka bir yerde *el-Hâşiye* adıyla zikredilmesi,[350] bu eserin haşiye türü bir eser olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

4. Muhtasarlar

1- Abdülkāhir el-Cürcânî (ö. 471/1079)

el-Îcâz adlı bir eser yazmıştır.[351]

2- Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî[352] (ö. 500/1107)

el-Îcâz[353] adıyla *el-Îzâh*'ı ihtisar etmiştir.[354]

5. Nazım

1- İbnü'l-Bâziş Ali b. Ahmed el-Ensârî[355] (ö. 528/1134)

---

345 Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/267.
346 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
347 Ebû Ali el-Hasan b. Abdullâh Kaysî, *Şerhu şevâhidi'l-Îzâh* (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1987).
348 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
349 Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luga*, thk. Muhammed el-Mısrî (Dımaşk: Dâru Sa'duddîn, 1421/2000), 196.
350 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/343.
351 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
352 Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/167-168.
353 Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/168.
354 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
355 Çelebi, "İbnü'l-Bâziş, Ebü'l-Hasan", 20/528.

el-Îzâh üzerine *Kasîde-i Hâiyye* adlı bir manzume eser yazmıştır.[356]

2- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Hımsî (ö. 644/1246)

el-Îzâh'ı nazmetmiştir.[357]

6. Reddiye

Süleymân b. Muhammed b. Abdullâh el-Mâlekī İbnü't-Tarâve (ö. 528/1134)

Ebû Ali el-Fârisî'nin kitabını eleştirmek amacıyla *el-İfsâh bi-ba'zı mâ câe mine'l-hata fi'l-Îzâh* adlı bir eser kaleme almıştır.[358] Ali b. Muhammed el-Kinânî İbnü's-Sâiğ (ö. 680/1281) ise İbnü't-Tarâve'nin reddiyesine reddiye yazmıştır.[359]

[356] Çelebi, "İbnü'l-Bâziş, Ebü'l-Hasan", 20/528.
[357] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.
[358] Hüseyin Yazıcı, "İbnü't-Tarâve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/229.
[359] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/213.

İKİNCİ BÖLÜM
ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN
YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

Bu bölümde *el-Muktesıd fi şerhi'l-İzah*'ın müellifi Abdülkāhir el-Cürcânî'nin yaşadığı dönem, hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında bilgi verilecektir.

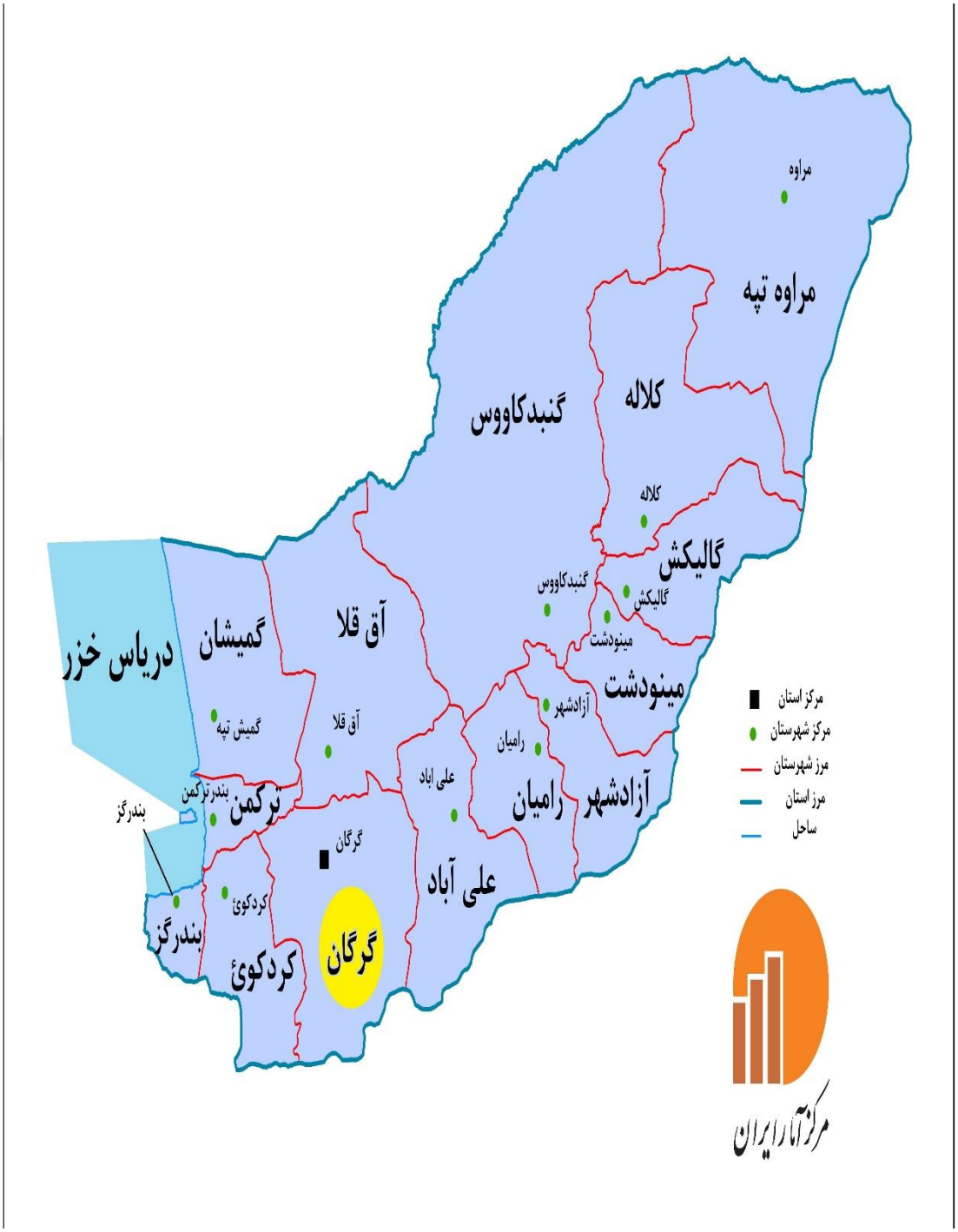
Cürcânî, tezin ana konusunu teşkil eden *el-Muktesıd fi şerhi'l-İzah*'ın müellifi olduğu için bu kitabın yazarının tanıtılması tarafımızca gerekli ve uygun görülmüştür. Bu nedenle onun hayatı hakkında özel bir bölüm açılmıştır.

I. YAŞADIĞI DÖNEM

Abdülkāhir el-Cürcânî, 4. asrın sonlarında veya 5. asrın başlarında Cürcân'da doğup 471/474 (1079/1082) yılında vefat edinceye kadar oradan hiç ayrılmamıştır.

Cürcân (Gürgân), Hazar denizinin güneydoğusundan Mâzenderan bölgesinin doğusuna kadar uzanan yer olarak tarif edilmiş, bazı coğrafyacılar tarafından Taberistan ve Horasan sınırları içerisinde olduğu söylenmiştir.[360] Bugün Gülistân eyaletinin olduğu bölgede yer almaktadır.

[360] Rıza Kurtuluş, "Cürcân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/131-132.

Harita 2: İran'ın Gülistan Eyaletinin Haritası

https://web.archive.org/web/20220707145753/https://www.amar.org.ir/Portals/0/census/1395/maps/shahrestan/original/map_shahrestan_1395_27.jpg

Cürcânî'nin yaşadığı dönem, 4. asrın sonlarından veya 5. asrın başlarından başlayıp 471/474 (1079/1082) yılı arasında yer almaktadır. Bu da Ziyârîler'in hüküm sürdüğü yıllara denk gelmektedir.[361] Onun yaşadığı dönemde şu Ziyârî halifeleri hüküm sürmüştür:[362]

1) Menûçihr (402/1012)

2) Enûşirvân (433/1041-42)

3) Keykâvûs b. İskender (441/1049)

Ziyârîler, 316-483 (928-1090) yılları arasında Cürcân'da hüküm sürse de burası birçok kez fethe maruz kalmıştır. Ziyârî hükümdarlarından olan Enûşiryân'ın amcası Ebû Kâlicâr, Gazneli hükümdarı Sultan Mes'ûd'a vergi ödemeyince o da 426'da[363] (1035) Cürcân'ı ele geçirmiştir.[364] Ardından Ebû Kâlicâr, Sultan Mes'ûd'dan af dilemiş ve Gazneliler'in geri çekilmesiyle Cürcân'ın hakimiyeti tekrar ona geçmiştir.[365] Ebû Kâlicâr ile yeğeni Enûşirvân arasındaki çekişmeler, Selçuklu Devleti'nin Cürcân'ı işgaline zemin hazırlamıştır. Bu vesileyle Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Tuğrul Bey (ö. 455/1063), 433 (1041-42) yılında orayı hakimiyeti altına almıştır.[366] Ama Ziyârîler, Selçukluların gölgesinde altında Cürcân'daki hakimiyetlerine devam etmiştir.[367]

Yukarıdaki bilgilerden Cürcânî'nin, Ziyârîlerin yönetimi altında yaşadığı anlaşılmaktadır. Ama o, Selçukluların etkisi sebebiyle olmalı ki zamanında yaşayan Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e (ö. 485/1092) özel bir ilgi göstermiş, onu şiirlerinde methetmiştir.

Bu bilgilerden Cürcânî'nin yaşadığı yerin, hayatı süresince birçok kez fetihlere maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

---

[361] Ziyârîler, 316-483 (928-1090) yılları arasında Cürcân'da hüküm sürmüştür. Ziyârîler hakkında genel bilgi için bkz Erdoğan Merçil, "Ziyârîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/498-499.

[362] Merçil, "Ziyârîler", 44/498-499.

[363] Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

[364] Merçil, "Ziyârîler", 44/499.

[365] Merçil, "Ziyârîler", 44/499.

[366] Merçil, "Ziyârîler", 44/499.

[367] Kurtuluş, "Cürcân", 8/131.

II. HAYATI

Bu başlık altında Cürcânî'nin adı ve ailesi hakkında bilgi verildikten sonra doğum yeri ve tarihine, ilim tahsiline, hocaları ve talebelerine, Cürcân'dan ayrılmamasına ve vefat tarihine değinilecektir.

A. ADI VE AİLESİ

Kaynakların tamamı, Cürcânî'nin adının **Abdülkāhir** olduğunu söylemektedir.[368]

Aynı şekilde Cürcânî'nin künyesinin **Ebû Bekr** olduğunda ittifak edilmekte, ona ait başka bir künye bilgisi verilmemektedir.[369] Ancak o dönemdeki Cürcân halkının isimleri incelendiğine bu künyenin hakiki olmadığı, lakap kabilinden olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Cürcânî'nin "Bekr" isimli bir oğlu olduğu tespit edilememiştir.[370]

Cürcânî'nin kaynaklarda geçen nisbeleri ise doğduğu yer ve nesebiyle ilişkili olarak gelmiştir. Cürcân'da doğup[371] yaşadığı[372] için **Cürcânî**[373] nisbesini almıştır. Aslen Fârisli olduğu için **Fârisî**[374] nisbesini almıştır. İleride bahsi geçeceği üzere büyük dedelerinden birinin adı İsmâîl olduğu için **İsmâîlî**[375] nisbesini de almıştır.

Cürcânî'nin iki oğlu vardır:

---

368 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 264; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/188; Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 188; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/341.

369 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/34; Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl aleyhâ*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974), 2/369; Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.), 5/149; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyyîn*, thk. Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed Zeynühüm Muhammed Ğarb (Kahire: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, 1413/1993), 2/465; Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî İbnü'l-Mülakkın, *el-'İkdü'l-müzheb fî tabakāti hameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî - Seyyid Mühennâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 267.

370 Cürcân'daki meşhur kimseler hakkındaki bilgilere ulaşmak için bkz. Ebü'l-Kāsım Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, *Târîhu Cürcân*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987).

371 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/201.

372 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/188; Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 188.

373 Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/106; Şemsüddîn Muhammed b. Alî Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/336; Abdullah Tayyib Bâ Mahreme, *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yâni'd-dehr* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2008), 3/462.

374 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/188; Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 188; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 186.

375 İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/341.

Birinci oğlunun tam adı Ebû Amr Abdülkādir b. Abdülkāhir b. Abdürrahmân el-İsmâîlî el-Cürcânî'dir.[376] Ondan Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl el-Fûşencî el-Beşşârî hadis dinlemiştir.[377] Ayrıca babası Cürcânî'den hadis rivayetinde bulunmuştur.[378]

İkinci oğlunun tam adı Ebû Sa'd İsmâîl b. Abdülkāhir b. Abdürrahmân el-Cürcânî'dir.[379] Beğâvî'nin (ö. 516/1122) tefsirinde ve diğer kitaplarında pek çok hadis rivayeti yer almaktadır.[380]

Cürcânî'nin babasının adı **Abdurrahmân**'dır.[381] Tam adı Ebû Amr Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasan b. İbneti Ebî Bekr el-İsmâîlî'dir. [382] Kendi babasından, dedesi Ebû Bekir el-İsmâîlî'den ve Ebû Muhammed Ahmed b. Adî'den hadis rivayet etmiştir.[383] Oğlu Cürcânî de kendisinden rivayette bulunmuştur.[384]

Cürcânî'nin dedesinin adı **Muhammed**'dir.[385] Tam adı Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Hasan b. İbrâhîm el-Fârisî el-Esterâbâdî'dir.[386] Aslen Fârislidir. Esterâbâd'a gitmiştir. Ebû Naîm Abdülmelik b. Muhammed'den, Abdullâh b. es-Serî'den ve daha birçok alimden hadis rivayet etmiştir. 386 (996) yılının Arefe gününde vefat etmiştir.[387]

Cürcânî'nin üç amcası vardır:

Birinci amcasının tam adı Ebü'n-Nadr Ubeydullâh b. Muhammed b. el-Hasan İbni binti Ebî Bekr el-İsmâîlî'dir. (ö. 404/1014).[388] Dedesi Ebû Bekr el-İsmâîlî'den ve

---

376 Abdülkerim b. Muhammed Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, nşr. Azîzullâh el-Utâridî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987), 2/326, 3/189.

377 Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed Semʿânî, *el-Müntehab min muʻcemi şuyûhi Ebi's-Saʿd es-Semʿânî*, nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1417/1996), 1/262.

378 Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, 1/453, 3/189, 4/204.

379 Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (Cîze: Dâru Hecer, 1413–1992), 4/293.

380 el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl fî tefîri'l-Kur'ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1431/2010), 1/99, 225, 301; el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el Begavî, *Şerhü's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaûd - Muhammed Züheyr eş-Şâviş (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 3/34, 65, 213.

381 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 264; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/341 Babasının adının Abdülvâhid olduğu da söylenmiştir. Bkz. Muhammed Kürd Ali, *Künûzu'l-ecdâd*, nşr. Mervân el-Bevvâb" (Dımaşk: Dâru'l-Beyyine, 1432/2011), 276.

382 Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 261.

383 Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 261.

384 Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, 1/453.

385 Kehhâle, *Muʻcemü'l-müellifîn*, 2/201; Ziriklî, *el-Aʻlâm*, 4/48.

386 Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 451.

387 Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 451.

388 Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 276.

Ebû Ahmed b. Adî'den hadis rivayet etmiştir. 8 Recep Salı günü 63 yaşında ölmüş, babasının yanına defnedilmiştir.[389]

İkinci amcasının tam adı Ebû Bişr el-Fadl b. Muhammed b. el-Hasan b. İbrâhîm b. Binti Ebî Bekr el-İsmâîlî'dir. (ö. 411/1021).[390] Ebü'l-Muzaffer el-Hasan, Ebü'l-Mecd el-Kerîm ve Ebü'l-Beşâir Fazlullâh adlı üç oğlu vardır. İbn Mâce el-Kazvînî, Naîm b. Ebî Naîm ve dedesi Ebû Bekr el-İsmâîlî'den hadis rivayet etmiştir. 25 Cemâziyelevvel Cumartesi günü ölmüştür.[391]

Üçüncü amcasının tam adı Ebü'l-Hasan Abdülvâsi' b. Muhammed b. el-Hasan'dır. (ö. 423/1032)[392] Dedesi Ebû Bekr el-İsmâîlî'den, Ebû Ahmed b. Adî'den, Nîsâbûr ve Bağdat ehlinden birçok kimseden hadis rivayet etmiştir. 5 Zilkâde Cumartesi günü ölmüştür.[393]

B. DOĞUM YERİ VE TARİHİ

Abdülkāhir el-Cürcânî, Cürcân'da doğmuştur.[394] Doğum tarihi ise tespit edilememiştir. Ancak çeşitli rivayetleri göz önüne alırsak yaklaşık bir tarih vermemiz mümkündür.

Yâkut el-Hamevî, Cürcânî'nin Kādî Cürcânî'den (ö. 392/1001-02) ders aldığını söylemiştir.[395] Bu bilgi doğru kabul edilirse Cürcânî'nin hicri dördüncü asrın son çeyreğine yakın zamanlarda doğduğu söylenebilir. Ama onun vefat yılının 471 (1079) olması[396] sebebiyle en azından Kādî Cürcânî'den ders alması tarih bakımından mümkün görülmemiştir.[397] Abduh Abdülazîz Kalkîle de Cürcânî ile Kādî Cürcânî'nin birbiriyle olan etkileşimini konu alan bir makale kaleme almıştır. Kalkîle, bu iki şahsiyetin birbirleri ile görüşmesinin tarihsel olarak mümkün olmadığını ispatlamaya çalışmış; Cürcânî'nin Kādî Cürcânî'den ders aldığını iddia eden Hamevî'nin, aynı zamanda Cürcânî'nin hocası Ebü'l-Hüseyin'in tercemesinde onun sadece Ebû Ali el-

[389] Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 276.
[390] Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 333.
[391] Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 333.
[392] Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 261.
[393] Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 261.
[394] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/201.
[395] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1797.
[396] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189.
[397] Fuat Günel, "Cürcânî, Ebü'l-Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/132.

Fârisî'nin yeğeninden ders aldığını söylemesinin çelişkili olduğunu da ileri sürerek bu görüşünü desteklemiştir.[398]

Kanaatimizce de Cürcânî'nin Kādî el-Cürcânî'den ders alması pek mümkün değildir. Çünkü Cürcân'ın ileri gelenleri hakkında bilgi toplayan ve kendisi de Cürcânlı olan Sehmî (ö. 427/1035-36), *Târîhu Cürcân* isimli eserinde Cürcânî'nin ailesinden bahsetmesine rağmen ondan hiç bahsetmemiştir. Eğer Cürcânî, iddia edildiği gibi Kādî Cürcânî'den ders almış olsaydı, hicri dördüncü asrın sonlarında doğmuş olması gerekirdi. Böylece *Târîhu Cürcân* yazıldığında yetişkin biri olmuş olurdu ve bu kitapta ismi mutlaka geçerdi. Bu sebeple olmalı ki Cürcânî'nin hicri beşinci asrın başlarında doğduğu söylenmiştir.[399] Bu görüş, iddiamızı desteklemektedir.

C. HOCALARI

Cürcânî, ileride bahsi geleceği üzere Cürcân'dan hiç ayrılmamıştır. Bu durumun, onun ilim tahsilinde geride kalmasına neden olabileceği düşünülse de yukarıda bahsi geçen aile fertlerinin neredeyse her birinin hadis rivayet eden ilim ehli kimselerden olması, bu düşünceyi yanlışlamaktadır. Cürcânî'nin ilim ehli kimselerin arasında yetişmesi, onun sağlam bir ilim tahsilinde bulunduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda Abdülkāhir el-Cürcânî'nin Ebû Ali el-Fârisî'nin yeğeni olan Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. el-Hüseyin el-Fârisî'den başka hiçbir hocası olmadığı,[400] ondan başka meşhur bir kimseyle karşılaşmadığı[401] ifade edilse de bu durum, onun kendi aile fertlerinden ya da başka kimselerden ders almasını engelleyecek bir durum değildir.

Cürcânî'nin hocalarından bazıları şu alimlerdir:

---

398 Abduh Abdülazîz Kalkîle, "Beyne'l-Kâdi'l-Cürcânî ve Abdilkâhiri'l-Cürcânî", *Mecelletü'd-Dâra* 3 (Nisan 1981), 214.

399 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed Cürcânî, *Kitâbü'l-Miftâh fi's-sarf*, thk. Ali Tevfîk Ahmed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407/1987), 7 (Naşirin Girişi).

400 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 188; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 186; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/106.

401 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 264; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/342.

1. Ebû Amr Abdurrahmân b. Muhammed (?)

Tam adı Ebû Amr Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasan b. İbneti Ebî Bekr el-İsmâîlî'dir. [402] Cürcânî'nin babasıdır. Cürcânî, ondan hadis rivayetinde bulundu. [403]

2. Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed el-Buhârî (?)

Tam adı Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî'dir.[404] Cürcânî, bu kimseden hadis rivayetinde bulundu.[405]

3. Ebü'l-Hüseyin (ö. 421/1030)

Tam adı Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. el-Hüseyin b. Muhammed b el-Hüseyin b. Abdülvâris'dir. Ebû Ali el-Fârisî'nin kız kardeşinin oğlu olup kendisinden dersler aldı. Birçok yere seyahat ettikten sonra Cürcân'a döndü ve ölene dek orada kaldı. 421'de (1030) orada vefat etti. Eserleri arasında *Kitâbü'l-hecâ* ve *Kitâbü'ş-şi'r* sayılabilir.[406]

Cürcânî'nin bu meşhur hocasından aldığı eğitime dair bilgi vermesi açısından *el-Muktesıd*'ın Beyazıd Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi bölümünde 3015 numaralı yazma nüshasının ilk sayfasında yazan şu bilgiler, Cürcânî'nin tahsil hayatına ışık tutacağını düşündüğümüzden zannımızca çok değerlidir:

قَرَأَ الشَّيْخُ الْإِمَامُ أَبُو بَكْرٍ عَبْدُ الْقَاهِرِ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمٰنِ رَحِمَهُ الله كِتَابَ الْإِيضَاحِ وَكِتَابَ سِيبَوَيْهِ عَلَى الشَّيْخِ أَبِي الْحُسَيْنِ بْنِ الْحُسَيْنِ رَحِمَهُ الله بِجُرْجَانَ فِي شُهُورِ سَنَةِ تِسْعٍ وَأَرْبَعِمِائَةٍ

[402] Sehmî, *Târîhu Cürcân*, 261.
[403] Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, 1/453.
[404] Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, 2/326.
[405] Râfiî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*, 3/189.
[406] Ebü'l-Hüseyin'in hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 251; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2523, 2524; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/99; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/258.

"Şeyh İmam Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân -Allah rahmet eylesin-, "el-İzâh"ı ve Sîbeveyhi'nin kitabını 409 yılının aylarında Cürcân'da Şeyh Ebü'l-Hüseyin b. el-Hüseyin'e -Allah rahmet eylesin- okudu."[407]

Bu nüshada yer alan bu ifadeler, Cürcânî'nin bu hocasından *el-İzâh* ile Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını hicri beşinci asrın ilk çeyreğinde bizzat okuduğunu göstermektedir.

4. Cürcânî'nin Hocası Olduğu İddia Edilen Diğer Kişiler

Hamevî, Cürcânî'nin Kādî Cürcânî'den[408] ders aldığını söylemiştir[409] ki bu, yukarıda bahsedildiği üzere tarih bakımından pek mümkün değildir. Ayrıca Cürcânî, belagat eserlerinde Kādî Cürcânî'den nakillerde bulunmuş ama Ebü'l-Hüseyin'in aksine hocası olabileceğine delalet eden hiçbir ifade kullanmamıştır.[410]

Yine Hansârî (ö. 1313/1895), Sâhib b. Abbâd[411] (ö. 385/995) ve İbn Cinnî'yi[412] (ö. 392/1002) onun hocaları arasında saymıştır.[413] Bu da tarih bakımından mümkün değildir. Ayrıca Sâhib b. Abbâd ile İbn Cinnî'nin Cürcân'a uğradıklarına dair bir bilgi bulunmadığı için bu kimselerin Cürcânî'nin hocaları olabilmesi, uzak bir ihtimaldir.

D. TALEBELERİ

Cürcânî, her ne kadar Cürcân'dan çıkmasa da Cürcân'ın ilim merkezlerinden biri olması nedeniyle kendisinden birçok kişi ders almış olmalıdır. Onun öğrencilerinden sadece altı tanesi tespit edilmiştir. Bu kimseler şunlardır:

---

407 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî telhîsi'l-Muğnî fî Şerhi'l-İzâh* (Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3015), 1b.

408 Kādî Cürcânî'nin hayatı için bkz. Günel, "Cürcânî, Ebü'l-Hasan", 8/132-133.

409 Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 4/1797.

410 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Delâilü'l-i'câz*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 276, 331; Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Esrâru'l-belâğa*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 147, 230.

411 Sâhib b. Abbâd'ın hayatı için bkz. İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/512-515.

412 İbn Cinnî'nin hayatı için bkz. Yavuz, "İbn Cinnî", 19/397-400.

413 Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/89.

1. Mehâbâzî (ö. 500/1107)

Tam adı Ahmed b. Abdullah el-Mehâbâzî'dir. Hayatı hakkında çok bilgi yoktur. Kum ve İsbahân arasında yer alan Mehâbaz köyündendir. İbn Cinnî'nin *el-Luma'* eserini şerh etti. 500'lü (1107) yıllarda vefat etti.[414]

2. Hatîb Tebrîzî (ö. 502/1109)

Tam adı Ebû Zekeriya Yahyâ b. Ali b. Muhammed b. el-Hasan el-Hatîb et-Tebrîzî'dir. 421 (1030) yılında doğdu. Cürcânî'den, Ebü'l-Alâ el-Maarrî'den (ö. 449/1057) ve birçok Şamlı kimseden ders aldı. 502'de (1109) vefat etti. Eserleri arasında *Şerhu'l-kasâidi'l-aşr*, *Şerhu'l-Luma'*, *el-Kâfî fi'l-arûz ve'l-kavâfî* ve *Şerhu'l-Mufaddaliyyât* sayılabilir.[415]

3. Ebîverdî (ö. 507/1113)

Tam adı Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Ahmed el-Ümevî el-Muâvî el-Ebîverdî'dir. Horasan'ın Kûfen kasabasında doğdu. Gençliğinde Bağdat'a gitti ve çeşitli halifelerin himayesine girdi. Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) oğlu Ziyâülmülk (ö. ?) ölünce İsfahan'a gitti ve orada çeşitli görevler yaptı. 507 (1114) yılında orada vefat etti. Eserleri arasında *Dîvânü'l-Ebîverdî*, *Nüzhetü'l-hâfız* ve *Tabakâtü'l-ilm fî külli fen* sayılabilir.[416]

4. Fasîhî (ö. 516/1122)

Tam adı Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Fasîhî'dir. Ali b. Ebî Zeyd olarak da bilinmektedir. Horasan civarında yer alan Esterâbâd'a mensuptur. Bağdat'a gidip oraya yerleşti. Yahyâ b. Ali et-Tebrîzî'den sonra Nizâmiye Medresesi'nde ders

---

[414] Mehâbâzî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/357; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 1/320; Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/90; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/81; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/158; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1/187.

[415] Hatîb Tebrîzî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 6/2823; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 4/28; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/338; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, 1/201, 202; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/157, 158; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 4/106, 107.

[416] Ebîverdî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/316; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/95; Cevat İzgi, "Ebîverdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/76-77.

verdi. Sa'leb'in (ö. 291/904) *el-Fasîh* kitabını çokça okuttuğu için Fasîhî nisbesini aldı. 516 (1122) yılında Bağdat'ta vefat etti.

Cürcânî'nin *el-Cümel* isimli eserini rivayet etti.[417]

5. Ahmed b. İbrâhîm eş-Şecerî (ö. ?)

Tam adı Ebû Nasr Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed'dir. Nisbesi hem es-Siczî hem de eş-Şecerî olarak gelmiştir. Hayatı hakkında çok bilgi yoktur.

Cürcânî'ye *el-Muktesıd* kitabını okudu. Cürcânî de 454 (1062) yılının Ramazan ayında kendi hattıyla bu kitabı yazdırdı.[418]

6. el-Fadl el-Cürcânî (ö. ?)

Tam adı Ebû Âmir el-Fadl b. İsmâîl el-Cürcânî'dir. Hayatı hakkında çok bilgi yoktur. Nîsâbûr'a gelip Ya'kûb b. Ahmed (ö. ?) ile görüştü. Cürcânî'den ders aldı. Ebû Nasr b. Râmiş ve Ebü'l-Kâsım en-Nûkânî'den hadis dinledi. Eserleri arasında *el-Beyân fî ilmi'l-Kur'ân*, *Urûku'z-zeheb min eş'âri'l-Arab* ve *Selvetü'l-gurabâ* sayılabilir.[419]

E. CÜRCÂN'DAN HİÇ AYRILMAMASI

Cürcânî'nin Cürcân'dan hiç ayrılmadığı söylenmiştir.[420] Bunun nedeni, hadis rivayetlerinde bulunan ve ilim ehli kimselerden oluşan bir aileden gelmesi olmalıdır.

---

[417] Fasîhî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 274; Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/1964; Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd İbnü'n-Neccâr, *Zeylü Târîhi Bağdâd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004), 4/6; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 1/306, 307.

[418] Şecerî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/187; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/190.

[419] el-Fadl el-Cürcânî'nin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 5/2166; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/245; Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, 2/32; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/621.

[420] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 264; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/342.

F. VEFATI

Cürcânî, 471 (1079) yılında[421] Muktedî bi-Emrillâh (ö. 487/1094) zamanında vefat etmiştir.[422] 474 (1082) yılında vefat ettiği de söylenmiştir.[423]

III. ŞAHSİYETİ

Kaynaklarda Cürcânî'nin şahsiyeti hakkında da bilgiler yer almaktadır. Bu sebeple bu bölümde, Cürcânî'nin itikadî ve ameli mezhebinden; ahlâkî, ilmî ve edebî kişiliğinden bahsedilecek, onun şahsiyeti hakkında genel bir tablo ortaya konmaya çalışılacaktır.

A. İTİKĀDİ VE AMELİ MEZHEBİ

Ulaşılan tüm kaynaklar; Cürcânî'nin itikātta Eş'arî, amelde Şâfiî olduğunu söylemektedir.[424]

B. AHLÂKÎ ÖZELLİKLERİ

İbnü'l-Kıftî, Cürcânî'nin çabuk darlanan biri olduğunu söylemiştir.[425] Bu sebeple olacak ki hemen akabinde yapabilecek kudrete sahip olmasına rağmen hiçbir sözü uzatmadığını belirtmiştir.[426] Bunun sebebini ise insanları ve zamanı yerdiği türden şiirlerinin çok olması ve kendisi için telifte bulunduğu kimselerden rahat görmemesi olarak açıklamıştır.[427]

---

[421] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189; Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 189; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/342; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/34.

[422] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Merkezü Dâri'l-Minhâc (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1434/2013), 654.

[423] Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, t.y., 5/150; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyyîn*, 2/466; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/106.

[424] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505; İbn Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebsâr*, 7/342; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/34; Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, t.y., 5/149; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, 2/106.

[425] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/188 İbnü'l-Kıftî, bunu ifade ederken "ضَيِّقُ العَطَن" ibaresini kullanır. Bu lafzın manalarından biri, yukarıda belirttiğimiz manadır. Bkz. Ebû Bekr Muhammed b. el-Kāsım el-İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtim Sâlih Dâmin (Bağdat: Dâru'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 1987), 2/406.

[426] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/188.

[427] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/190.

Yine onun dindar,[428] muttaki ve kanaatkâr biri olduğu;[429] evinde namaz kılarken evine hırsız girmesine ve gözü önündeki her şeyi almasına rağmen namazını bozmadığı söylenmiştir.[430]

C. İLMÎ ŞAHSİYETİ

Cürcânî'nin ilmî kişiliği hakkında da birkaç şey söylenmiştir. Onun meânî ve beyân ilmini istinbat eden ilk kişi olduğu;[431] meânî ve beyan hakkındaki görüşlerinin; onun büyüklüğüne, tahkik sahibi olduğuna, diyanetine ve başarısına delalet ettiği ifade edilmiştir.[432] Ebû Muhammed el-Ebîverdî (ö. ?),[433] onun gibi bir dilci görmediğini beyan etmiştir.[434] Nahiv âlimlerinin ve edebiyatçıların eserlerini okuyup incelediği,[435] Arapça ve beyan alimlerinin büyüklerinden sayıldığı[436] ve Cürcân'da otoriter olduğu[437] da onun ilmî kişiliği hakkında söylenenler arasındadır.

D. EDEBİ ŞAHSİYETİ

Cürcânî'nin şairlik yönü de vardır. Bâharzî (ö. 467/1075, *Dümyetü'l-kasr* isimli antolojisinde onun şiirlerine geniş bir yer ayırmış ve sonunda şairliğine övgülerde bulunmuştur.[438] Büyük Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ü methettiği şiirinin bir kısmı şöyledir:

لَوْ جَاوَدَ الْغَيْثَ غَدًا بِالْجُودِ مِنْهُ أَجْدَرَا

أَوْ قِيسَ عَرْفُ عُرْفِهِ بِالْمِسْكِ كَانَ أَعْطَرَا

---

428 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/340.
429 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505; Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, t.y., 5/149.
430 İbnü'l-Mülakkın, *el-ʿİkdü'l-müzheb*, 267; Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, 1/336; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/340.
431 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 188.
432 Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad el Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân ve ʿibretü'l-yakzân fî maʿrifeti mâ yuʿteberu min havâdisi'z-zamân*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997), 3/78.
433 Bu kişinin, Cürcânî'nin öğrencileri arasında zikredilen Ebü'l-Muzaffer el-Ebîverdî ile aynı kişi olduğu düşünülse de bu kimselerin künyeleri farklıdır.
434 Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, t.y., 5/150; Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, 1/336.
435 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/188.
436 Hansârî, *Ravzâtü'l-cennât*, 5/90.
437 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/188.
438 Ali b. el-Hasan el-Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr ve 'usratu ehli'l-asr*, thk. Muhammed Altuncî (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1414/1993), 1/578-594.

ذُو شِيَمٍ لَوْ أَنَّهَا فِي الْمَاءِ مَا تَغَيَّرَا

وَهِمَّةٍ لَوْ أَنَّهَا لِلنَّجْمِ مَا تَغَوَّرَا

لَوْ مَسَّ عُودًا يَابِسًا أَوْرَقَ ثُمَّ أَثْمَرَا

Tercümesi:

Yarın yağmurla yarışsa, cömertliğe yağmurdan daha layık olur
Ya da kokusu misk ile kıyaslansa, kokusu miskten daha güzel olur
Öyle güzel huylara sahiptir ki onlar suya karışsa, su yine temiz olur
Öyle güzel bir gayrete sahiptir ki o yıldızın olsa, gökyüzünde batmaz olur.
Kuru bir dala dokunsa, yapraklanıp meyve verir olur.[439]

IV. ESERLERİ

Cürcânî, geriye birçok eser bırakmıştır. Bunların tamamı günümüze ulaşmasa da bazı önemli eserleri günümüze ulaşmıştır. Bu eserlerden tespit edilenler, konularına göre ayrılıp açıklanmaya çalışılacaktır.

A. KUR'ÂN İLİMLERİNE DAİR ESERLERİ

Cürcânî, dil ilimlerinin yanı sıra Kur'ân ilimleri hakkında da eserler yazmıştır. Bu eserler şu şekildedir:

1. Dercü'd-dürer fî tefsîri'l-ây ve'süver

Derecü'd-dürer[440] adıyla da geçen ve ulaşılan kaynaklar içerisinde sadece Bağdatlı İsmail Paşa'nın (ö. 1920) zikrettiği bu eser,[441] adından da anlaşılacağı üzere bir tefsirdir. Cürcânî, bu eserinde tefsirlerini muhtasar bir şekilde yapmış, bazen kelimeleri birer kelimeyle açıklamış, ayetleri; ayetler, hadisler ve selef alimlerinin

[439] Bâharzî, *Dümyetü'l-kasr ve 'usratu ehli'l-asr*, 1/499-500; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189.
[440] Hacımüftüoğlu, "Abdülkāhir el-Cürcânî", 1/248.
[441] Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/606.

sözleriyle tefsir etmiştir.[442] Velîd b. Ahmed el-Hüseyin ve İyâd Abdüllatif tarafından tahkik edilmiştir.[443]

2. İ'câzu'l-Kur'ân

Kaynaklarda adı geçen[444] bu eser, *İ'câzu'l-Kur'âni'l-kebîr* ve *İ'câzu'l-Kur'âni's-sağîr* diye de kısımlandırılmıştır.[445] Bu eserin, Cürcânî'nin belagate ve icazın mecazına olan hakimiyetinin delili olduğu ifade edilmiştir.[446] Eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

3. el-Mu'tezıd

Tek bir kaynakta geçen ve Vâsıtî'nin *İ'câzu'l-Kur'ân* adlı eserinin şerhi olduğu söylenen[447] bu eserin *İ'câzu'l-Kur'ân* ile aynı eser olduğu ifade edilmişse[448] de bu eser günümüze ulaşmadığı için bu bilgi kanaatimizce şüphelidir.

4. er-Risâletü'ş-şâfiye

eş-Şâfiye fi'l-i'câz adıyla da bilinen[449] bu risale, Cürcânî'nin de belirttiği üzere Kur'ân'a meydan okuyan Arapların acizliğini beyan etme hakkındadır.[450] Muhammed Halefullâh ve Muhammed Zağlûl Sellâm tarafından yazılan *Selâsu resâil fî i'câzi'l-Kur'ân* eserinin son kısmında neşredilmiştir.[451]

---

442 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Dercü'd-dürer fî tefsîri'l-ây ve's-süver*, thk. Velîd b. Ahmed el-Hüseyin, İyâd Abdüllatif el-Kaysî (Britanya: Mecelletü'l-Hikme, 1429/2008), 55, 56 (Naşirin Girişi).

443 Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Dercü'd-dürer fî tefsîri'l-ây ve's-süver*. thk. Velîd b. Ahmed el-Hüseyin, İyâd Abdüllatif el-Kaysî. Britanya: Mecelletü'l-Hikme, 1. Basım, 1429/2008.

444 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 265; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505.

445 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10/332; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/34; Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, 1/337.

446 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189.

447 Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/606.

448 Numan Konaklı, *Abdülkāhir Cürcânî'nin İ'câzü'l-Kur'ân Fikrine Katkıları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 16.

449 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/202.

450 Muhammed Halefullah - Muhammed Zağlûl Sellâm, *Selâsü resâil fî i'câzi'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 117.

451 Halefullah, Muhammed - Sellâm, Muhammed Zağlûl. *Selâsü resâil fî i'câzi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, ts.

5. Şerhu'l-Fâtiha

Kaynaklarda *Fesru'l-Fâtiha*,[452] *Tefsîrü'l-Fâtiha*[453] ve *Şerhu sûreti'l-Fâtiha*[454] olarak da geçen bu eserin bir cilt hacminde olduğu ifade edilmekte,[455] ona ait başka bir bilgi verilmemektedir. Bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

B. SARFA DAİR ESERLERİ

Cürcânî, belagat ilimlerinin yanı sıra az da olsa sarf ilmiyle ilgili de eserler telif etmiştir. Bu eserler şu şekildedir:

1. el-Miftâh

Birçok kaynakta adı geçen[456] ve şerhi olduğu söylenen bu eser,[457] sarf meseleleri hakkında olup Alî Tevfîk Ahmed tarafından tahkik edilmiştir.[458]

2. el-Muktesıd fî şerhi't-Tekmile

Ulaştığımız kaynaklar içerisinde Cürcânî'ye nispet edilen bu isimli bir eser yoktur. Ancak neşri yapılmıştır. Bu kitapta *et-Tekmile*'deki metnin tamamına yer verildikten sonra şerh yapılmış; Ebû Ali el-Fârisi'nin nakillerinde "Sâhibü'l-kitâb", Cürcânî'nin nakillerinde "Müfessir" lafzı kullanılmış ve bablar çeşitli parçalara bölünerek her bir parça kendi içerisinde şerh edilmiştir.[459] Bu eser Ahmed b. Abdullah ed-Dervîş tarafından tahkik edilmiştir.[460]

---

[452] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505.
[453] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/201.
[454] Hacımüftüoğlu, "Abdülkāhir el-Cürcânî", 1/248.
[455] Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/34.
[456] Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/34; Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, t.y., 5/150; İbnü'l-Mülakkın, *el-ʿİkdü'l-müzheb*, 267.
[457] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/202.
[458] Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Kitâbü'l-Miftâh fi's-sarf*, thk. Alî Tevfîk Ahmed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407–1987).
[459] Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi't-Tekmile*, thk. Ahmed b. Abdullah Düveyş (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1428/2007), 1/54 (Naşirin Girişi).
[460] Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi't-Tekmile*, thk. Ahmed b. Abdullah Dervîş (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1428/2007).

3. el-Umde fi't-tasrîf

Kaynaklarda *el-Umüd fi't-tasrîf*,[461] *el-Umde fi't-tasrîf*,[462] *el-Umde*,[463] *Umdetun fi't-tasrîf*[464] ve *Kitâbun fi't-tasrîf*[465] *adlarıyla* geçen bu eser, adından da anlaşılacağı üzere sarf konuları hakkındadır.[466] Cürcânî, bu eserinde sülasi fiil, ism-i fail, ism-i mef'ûl, mu'tel ve sülâsi mezid fiil gibi sarf konularını örneklerle kısaca işlemiştir.[467] Bu eser el-Bedrâvî Zehrân tarafından tahkik edilmiştir.[468]

C. NAHVE DAİR ESERLERİ

Cürcânî'nin nahiv alanında yazdığı kitaplar, telif ettiği eserlerin büyük çoğunluğunu kapsamaktadır. Bu eserler şu şekildedir:

1. el-Avâmilü'l-Mie

Kaynaklarda *el-Avâmil*,[469] ve *Avâmilü'l-mie*[470] adıyla da geçen bu eser, adından anlaşıldığı üzere nahivdeki amiller hakkındadır. Cürcânî, bu kitabında 100 amil saymış, bunları lafzî ve manevî olarak ikiye bölmüştür. Lafzî olanları semâî ve kıyâsî olarak ikiye ayırdıktan sonra semâî amiller içerisinde bunları on üç türe bölerek doksan bir tane, kıyâsî amiller içerisinde de yedi tane amil saymıştır. Manevî amillerden de iki amil zikretmiş, toplamda bunları yüz amile tamamlamıştır.[471] Birçok neşri ve şerhi vardır.

---

461 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/505; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10/333.
462 İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyyîn*, 2/465; İbnü'l-Mülakkın, *el-ʿİkdü'l-müzheb*, 267.
463 Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/49.
464 Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/606.
465 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Umüd Kitâbün fi't-tasrîf*, thk. el-Bedrâvî Zehrân (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1995).
466 Cürcânî, *el-Umüd Kitâbün fi't-tasrîf*, 5 (Naşirin Girişi).
467 Cürcânî, *el-Umüd Kitâbün fi't-tasrîf*, 103-129.
468 Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Umüd Kitâbün fi't-tasrîf. thk. el-Bedrâvî Zehrân*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1995.
469 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189; İbnü'l-Mülakkın, *el-ʿİkdü'l-müzheb*, 267.
470 Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/606.
471 İsmail Durmuş, "el-Avâmilü'l-Mie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/106-107.

2. el-Îcâz

Kaynaklarda adı geçen[472] bu eser, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh* adlı eserinin muhtasarıdır.[473] Günümüze ulaştığına dair bir bilgi yoktur.

3. el-Cümel

Kaynaklarda *Kitâbü'l-cümel*,[474] *el-Cümel fî avâmili'l-i'râb*[475] *el-Cümel fi'n-nahv*[476] ve *el-Cürcâniyye*[477] adlarıyla da geçen bu eser, *el-Avâmil* kitabının şerhidir.[478] Hakkında "meşhur muhtasar" ifadelerinin de kullanıldığı[479] bu kitapta Cürcânî, *el-Avâmil* adlı eserinde yaptığının aksine amilleri kelime türüne göre fiiller, harfler ve isimler olarak bölmüş ve *el-Avâmil* eserinde yer almayan mukaddime ve hatime türü eklemelerde bulunmuştur.[480] Ali Haydar tarafından tahkik edilmiştir.[481]

4. el-Muğnî fî Şerhi'l-Îzâh

Cürcânî, *el-Muktesıd* adlı kitabının mukaddimesinde bu eserden bahsetmiş, bazı kimselerin bu eserin birçok meseleyi uzun bölümler hâlinde anlatmasından dolayı herkesin anlayamayacağını söylediğini belirtmiştir. [482] O da bu şikâyetin neticesinde tezimizin ana konusu olan *el-Muktesıd*'ı yazmıştır. 30 cilt olduğu[483] söylenen bu kitap, günümüze ulaşmamıştır.

---

472 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212; Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/606.
473 Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
474 İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3/340.
475 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/202.
476 Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/49.
477 Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/606.
478 İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189.
479 Sübkî, *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*, t.y., 5/150; Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, 1/337.
480 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Cümel*, thk. Ali Haydar (Dımaşk: Mecmeu'l-Luğati'l-Arabiyye, 1392/1972) (Naşirin Girişi - H Maddesi).
481 Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Cümel*. thk. Ali Haydar. 1 Cilt. Dımaşk: Mecmeu'l-Luğati'l-Arabiyye, 1392/1972.
482 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân (Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1982).
483 Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 265; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10/332; İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyyîn*, 2/465.

5. el-Muktesıd fî Şerhi'l-Îzâh

Bu kitap, ileride detaylıca işleneceği için burada bilgi verme ihtiyacı duyulmamıştır.

6. Şerhu'l-Cümel fi'n-nahv

Kaynaklarda açıkça adı geçmeyen bu eser, nahiv meseleleri hakkındadır. Cürcânî'nin *el-Cümel* isimli eserinin şerhidir. Halîl Abdülkâdir Îsâ tarafından tahkik edilmiştir.[484]

7. et-Telhîs

Kaynaklarda *el-Cümel*'in şerhi olduğu söylenen[485] bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

8. et-Tetimme fi'n-nahv

Ulaştığımız kaynaklar içerisinde sadece Ziriklî (ö. 1976) bu eserden bahsetmiştir.[486] Nahiv meseleleri hakkındadır. Târık Necm Abdullah, bu eseri tahkik edip neşretmiştir.[487]

D. BELÂGATE DAİR ESERLERİ

Cürcânî, daha çok belagat alimi olarak öne çıktığı için onun belagat alanında yazdığı eserler önemlidir. Bu eserler şu şekildedir:

---

[484] Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerhu'l-Cümel fi'n-nahv*, thk. Halîl Abdülkādir Îsâ (Amman - Beyrut: ed-Dâru'l-Osmâniyye - Dâru İbn Hazm, 1432/2011).

[485] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 265; Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/34; Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, 1/337.

[486] Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/49.

[487] Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *et-Tetimme fi'n-nahv*, thk. Târık Necm Abdullâh (Mekke, 1405/1985).

1. Delâilü'l-i'câz

Kaynaklarda geçen[488] bu kitap, meânî[489] ve beyân[490] ilimlerine dairdir. Cürcânî, Kur'ân'daki i'câzın onun lafzında ya da manasında olduğu tartışması üzerine bu kitabı yazmış ve Kur'ân'daki i'câzın onun nazmında olduğunu savunmuştur.[491] Cürcânî, kitabın girişinde beyân ilminin öneminden bahsedip belagat ve fesahatin yanlış anlaşıldığını, dilde inceliklerin yer almakta olup i'câzın da sadece bu incelikler ile kavranabileceğini ifade etmiştir.[492] Birçok neşri bulunan bu eserin üzerine Muhammed İbrâhîm Şâdî, şerh yazmıştır.[493]

2. Esrâru'l-belâğa

Kaynaklarda geçen[494] bu kitap, Cürcânî'nin belagatin beyân ilmine dair yazdığı bir eseridir.[495] Cürcânî, kendi dönemindeki belagat ve edebi tenkit düşüncesi üzerinden o dönemde bu meselelerin göz ardı edildiğini söylemiş, bu vesile ile bu ilmin temellerini oluşturmuştur. [496] Bu kitapta beyân ilminde yer alan istiare, mecaz, teşbih, kinaye ve temsil gibi konularının yanı sıra bedî ilminin konularına da girmiştir.[497] Birçok neşri vardır.

E. ŞİİRE DAİR ESERLERİ

Cürcânî, şiirlerle de ilgilenmesinden dolayı kitaplarına şiirle ilgili eserler de eklemiştir. Bu eserler şöyledir:

---

488 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 188; Taşköprizâde, *Miftâhu's-saâde*, 1/166.
489 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 188; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 185.
490 Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/606; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/201.
491 Hulusi Kılıç, "Delâilü'l-İ'câz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/114-115.
492 Kılıç, "Delâilü'l-İ'câz", 9/114.
493 Muhammed İbrâhîm Şâdî, *Şerhu Delâili'l-i'câz* (Mansûra: Dâru'l-Yakîn, 1434/2013).
494 Yemenî, *İşâretü't-ta'yîn*, 188; Fîrûzâbâdî, *el-Bulğa*, 186.
495 Hulusi Kılıç, "Esrârü'l-Belâga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/435.
496 Kılıç, "Esrârü'l-Belâga", 11/435.
497 Kılıç, "Esrârü'l-Belâga", 11/435.

1. el-Arûz

Kaynaklarda geçen *Tetimmetü'l-arûz*[498] ve *Kitâbü'l-arûz*[499] adlı kitaplar, bu eserle aynı olmalıdır. Cürcânî bu eserinde aruz bahirlerini nazım şeklinde açıklamıştır.[500] Sâhib b. Abbâd'ın, Muhammed Hasan Âlü Yâsîn tarafından neşredilen *el-İkna' fi'-ârûz ve tahrîci'l-kavâfî* kitabının son kısmında neşredilmiştir.[501]

2. el-Muhtâr min devâvîni'l-Mütenebbî ve'l-Buhtürî ve Ebî Temmâm

Kaynaklarda adı direkt geçmeyen bu eser, Cürcânî'nin; Mütenebbî, Buhtürî (ö. 284/897) ve Ebû Temmâm'ın (ö. 231/846) divanlarından seçmelerini ihtiva etmektedir.[502]Abdülazîz el-Meymenî tarafından Aligarh bölgesinin Habîb Genc köyünde yer alan ve Habîbürahmân Hân eş-Şirvânî'ye ait olan kitaplar içerisinde bulunmuş ve neşredilmiştir.[503]

3. Şerhu dîvâni'l-Mütenebbî

Kaynaklarda adı direkt geçmeyen bu eserde Cürcânî, Mütenebbî'nin şiirlerini şerh etmiştir. Bu kitapta onun beyitlerinin manalarını açıklamış, beyitlerin arasındaki tertibi incelemiş ve anlaşılması zor kelimeleri tahlil etmiştir.[504] Abdurrahmân b. Dahîl Rabbihî tarafından tahkik edilmiştir.[505]

---

498 Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, 19/34.
499 Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl aleyhâ*, 2/370.
500 Ebü'l-Kāsım İsmâîl b. Abbâd et-Tâlekânî Sâhib b. Abbâd, *el-İknâ' fi'l-'arûz ve tahrîci'l-kavâfî*, thk. Hasan Âlü Yâsîn (Bağdat: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 88-90.
501 Sâhib b. Abbâd, *el-İknâ' fi'l-'arûz ve tahrîci'l-kavâfî*, 88.
502 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Muhtâr min devâvîni'l-Mütenebbî ve'l-Buhturî ve Ebî Temmâm*, nşr. Abdülazîz el-Meymenî (Aligarh, ts.), 1 (Naşirin Girişi).
503 Cürcânî, *el-Muhtâr min devâvîni'l-Mütenebbî ve'l-Buhturî ve Ebî Temmâm*, 1 (Naşirin Girişi).
504 Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerhu dîvâni'l-Mütenebbî*, thk. Abdurrahmân b. Dahîl Rabbihî (Riyad: Mecmeu'l-Melik Selmân el-Âlemî li'l-Lugati'l-Arabiyye, 1447/2024), 33-40 (Naşirin Girişi).
505 Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Şerhu dîvâni'l-Mütenebbî*. thk. Abdurrahmân b. Dahîl Rabbihî. Riyad: Mecmeu'l-Melik Selmân el-Âlemî li'l-Lugati'l-Arabiyye, 1. Basım, 1447/2024.

Yine Cürcânî'ye ait *Garîbü'l-mesâbih*,[506] *Kitâbü'l-hayl ve sercuhû*[507] ve *et-Tezkira*[508] adlı eserler nispet edilmekte olup bu eserlerin mahiyeti hakkında hiçbir bilgi yoktur.

[506] Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/201.
[507] İbn Kesîr, *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyyîn*, 2/465.
[508] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/189.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
EL-MUKTESID BAĞLAMINDA ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

Bu bölümde *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*'ın genel bir tahlili yapıldıktan sonra bu eser bağlamında Cürcânî'nin nahiv ilmindeki yeri incelenecektir.

I. EL-MUKTESID FÎ ŞERHİ'L-ÎZÂH'IN TAHLİLİ

Bu başlık altında *el-Muktesıd* hakkında önce genel bilgiler verilecek; ardından muhtevası, metodu ve üslubu, kaynakları ve önemi gibi çeşitli yönlerden tahlil edilecektir.

A. GENEL BİLGİLER

Bu kısımda *el-Muktesıd* hakkında; adı, müellife âidiyeti, yazılış tarihi, yazılış sebebi, yazma ve matbu nüshaları gibi genel bilgiler verilecektir.

1. Adı

Cürcânî, mukaddimesinde eserine özel bir isim vermemiştir. Ancak yazma nüshalarının çoğunun zahriyesinde eserin adı *el-Muktesıd* şeklinde kaydedilmiştir. Ancak biyografi ve bibliyografi kaynaklarında, eserden çeşitli isimlerle bahsedilmektedir: *el-Muktesıd*,[509] *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*,[510] *el-Muktesıd fî telhîsi'l-Muğnî*,[511] *el-Muktasad*[512] *el-Muksid fî şerhi'l-Îzâh*,[513] *el-İktisâd fî şerhi'l-Îzâh*,[514] ve *el-Muktadab*.[515]

[509] İbnü'l-Mülakkın, *el-ʿİkdü'l-müzheb*, 267; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[510] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'*, 265; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/188.
[511] Bağdatlı, *Hediyyetü'l-'ârifîn*, 1/606.
[512] Hacımüftüoğlu, "Abdülkāhir el-Cürcânî", 1/248.
[513] Dâvûdî, *Tabakātü'l-müfessirîn*, 1/337.
[514] Takiyyüddin Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed İbn Kādî Şühbe, *Tabakâtü'ş-Şâfiiyye*, nşr. Hâfız Abdülalîm Han (Haydarâbâd: Vizâretü'l-Meârif li'l-Hükûmeti'l-Âliyeti'l-Hindiyye, 1398/1978), 1/271.
[515] Hacımüftüoğlu, "Abdülkāhir el-Cürcânî", 1/248.

2. Müellife Âidiyeti

el-Muktesıd'ın Cürcânî'ye aidiyetinde şüphe yoktur. Çünkü yazma nüshalarında,[516] biyografi ve bibliyografi[517] kitaplarında eser ona nisbet edilmektedir.

3. Yazılış Tarihi

Cürcânî'nin *el-Muktesıd*'i ne zaman yazdığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak hocası Ebü'l-Hüseyin'i (ö. 421/1030) rahmetle anmasına bakılırsa,[518] eseri onun vefatından sonra yazmış olmalıdır. Ayrıca İbnü'l-Kıftî'nin naklettiğine göre Rey şehrinde bulunan bir *el-Muktesıd* nüshasının üzerindeki kıraat kaydına göre Ebû Nasr Ahmed b. İbrâhîm b. Muhammed eş-Şecerî adlı bir öğrencisi, *el-Muktesıd'*i baştan sona Cürcânî'ye okumuş; Cürcânî de (1-30) Ramazan 454 (8 Eylül – 7 Ekim 1062) tarihinde ona icazet vermiştir.[519] Sonuç itibariyle *el-Muktesıd*, 421-454 (1030-1062) yılları arasında yazılmış olmalıdır.

4. Yazılış Sebebi

Cürcânî, mukaddimede *el-Muktesıd'*in yazılış sebebini bizzat kendisi açıklamıştır. O, cemî muhatab sîga ile hitap ettiği kimselerin kendisine *el-Îzâh*'ı hakkıyla okuyup manalarını ve nüktelerini elde etmeye olan rağbetlerini arz ettiklerini; fakat kendisinin bu eserin şerhine dair telif etmiş olduğu *el-Muğnî*'yi anlamaya her öğrencinin seviyesinin yetmediğini söylediklerini; dolayısıyla onun içerdiği faydalı bilgileri ihtiva edecek orta hacimde bir kitap imlâ ettirmesini istediklerini; bundan dolayı da onların isteklerine uygun olarak bu kitabı yazdırdığını söylemiştir.[520] Ancak hitap ettiği o kişilerin kim olduğunu kendisi de söylememiştir. Bu sebeple kaynaklarda onlarla ilgili bir bilgi tespit edemedik.

5. Yazma Nüshaları

el-Muktesıd'in Türkiye ve dünya kütüphanelerinde 9 yazma nüshası tespit edilmiştir. Bu nüshalar, bazı özellikleriyle birlikte şöyle tanıtılabilir:

---

[516] "Yazma Nüshaları" bölümüne bakınız.
[517] Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1/212.
[518] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/97.
[519] Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 1/187; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, 2/190.
[520] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/67.

1- Süleymaniye Ktp., Reisülküttab Blm., nr. 1017, vr. 1b-284a

Bu nüsha eserin birinci cildi olup *el-Îzâh*'ın başından *et-Tekmile'*ye kadar olan kısmın şerhini içerir. Müstensih: Mahmûd b. Ali b. Yûsuf et-Tâî (ö. ?). İstinsâh yeri: Buhârâ. İstinsâh tarihi: Selh-i (29) Şaban 658 (9 Ağustos 1260) Pazar. Baştaki vikâye yapraklarında Cürcânî'nin ilmî silsilesi ile eserin fihristi bulunmaktadır.

2- Ragıp Paşa Ktp., nr. 1329, vr. 1b-170b (s. 2-342)

Bu nüsha tamdır. *et-Tekmile* kısmının şerhi 170b-373a (s. 342-745) arasındadır. Devamında (377b-485a) Ebû Ali el-Hasan b. Abdullâh el-Kaysî'nin (ö. ?) *Îzâhu şevâhidi'l-Îzâh* adlı eseri vardır. Müstensih adı ve istinsâh yeri yok. İstinsâh tarihi: Evâil-i (7) Zilhicce 870 (21 Temmuz 1466) Pazartesi günü kuşluk vakti.

3- Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa Blm., nr. 1473, vr. 1b-238a

Bu nüsha eserin ikinci cildi olup *et-Tekmile* kısmının ilk yarısının (باب الأفعال الثلاثية المزيد فيها ومصادرها konusuna kadar) şerhini içerir. Müstensih: Ebû Saîd Abdurrahmân b. Abdüssamed. İstinsah yeri yoktur. İstinsah tarihi: (1-29) Rebîülahir 547 (6 Temmuz-3 Ağustos 1152).

4- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 2408, vr. 1b-293a

Bu nüsha eserin birinci cildidir. *el-Îzâh*'ın ilk yarısının (baştan باب النفي بلا المضارع للمضاف konusuna kadar) şerhini içerir. *et-Tekmile* kısmının şerhini içermez. Ferağ kaydı yoktur. Müstensih adı, 6 numaralı nüshada gelecektir.

5- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 2409, vr. 1b-137b

Bu nüsha eserin ikinci cildi olup bir önceki nüshanın devamıdır. *el-Îzâh*'ın باب النفي بلا المضارع للمضاف konusuyla başlayıp sonuna kadar olan kısmın ve *et-Tekmile'*nin başından باب جمع التكسير konusuna kadar olan kısmın (137b-324a) şerhini içerir.

Müstensih adı, 6 numaralı nüshada gelecektir. İstinsah yeri yoktur. İstinsah tarihi: 14 Recep 635 (5 Mart 1238) Cuma sabahı.[521]

6- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa Blm., nr. 2410, vr. 1b-319a

Bu nüsha, eserin üçüncü cildi olup bir önceki nüshanın devamıdır. *et-Tekmile*'nin باب جمع التكسير konusuyla başlayıp sonuna kadar olan kısmın şerhini içerir. Müstensih: Ebûbekir Muhammed b. Hâmid b. Ebîbekir b. Muhammed b. Yahyâ el-Urmevî. İstinsah yeri yoktur. İstinsah tarihi: 6 Safer 635 (28 Eylül 1237).

7- Beyazıt Ktp., Veliyyüddin Efendi Blm., nr. 3015, vr. 4b-261a

Bu nüsha tamdır. *et-Tekmile* kısmının şerhi 261a-561b arasındadır. Ancak sonundan birkaç varak eksik olup باب الإدغام konusunun ortasında bitmektedir. Ferağ kaydı yoktur. 1b-4a arasında Cürcânî'nin ilmî silsilesi ile eserin fihristi bulunmaktadır.

8- Mısır Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, el-Mektebetü't-Teymûriyye Blm., nr. ?, 231 varak.[522]

9- Suriye el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, nr. 354 (Nahiv), 219 varak.[523]

6. Matbû Nüshaları

*el-Muktesıd'*in ikisi nahiv kısmı, biri de *et-Tekmile* kısmı üzerine olan üç matbu nüshası vardır. Bunlardan birincisi, Kâzım Bahru'l-Mürcân tarafından tahkik edilerek *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh* adıyla;[524] ikincisi, eş-Şerbînî Şerîde tarafından tahkik edilerek *el-Muktesıd fî şerhi Risâleti'l-Îzâh* adıyla;[525] *et-Tekmile* kısmı üzerine olan üçüncüsü ise Ahmed b. Abdullah b. İbrahim ed-Düveyş tarafından *el-Muktesıd fî şerhi't-Tekmile* adıyla neşredilmiştir.[526]

---

[521] Bu istinsah tarihi nüshanın sonundan alınmıştır (324a).
[522] Nüshanın tanıtımı için bkz. Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/51-55 (Naşirin Girişi).
[523] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/58-60 (Naşirin Girişi).
[524] Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân, 2 Cilt, Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1982.
[525] Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed, *el-Muktesıd fî şerhi risâleti'l-Îzâh*, thk. eş-Şerbînî Şerîde, 2 Cilt, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
[526] Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-. *el-Muktesıd fî şerhi't-Tekmile*. thk. Ahmed b. Abdullah Düveyş. 3 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Basım, 1428/2007.

B. MUHTEVASI

el-Muktesıd, el-Îzâh'ın tam şerhidir. Bu sebeple muhteva olarak onunla aynıdır. Tez konusu, *el-Îzâh*'ın *et-Tekmile* bölümünü ele almadığı için muhteva olarak sadece nahiv kısmını içermektedir.[527]

C. METODU VE ÜSLUBU

Cürcânî, *el-Muktesıd* adlı eserinde belli bir üslup ve birkaç metot kullanmıştır ve eserin tamamı boyunca bu üslup ve metodu devam ettirmiştir. Bunlar şu şekildedir:

Cürcânî'nin *el-Muktesıd*'ı; isim, fiil ve harf tertibine göre yazılmış olan *el-Îzâh*'ın şerhi olduğu için kelime türlerine göre hazırlanan bir şerh olma özelliğini taşır.

Cürcânî, Ebû Ali el-Fârisî'nin metnini naklederken metindeki konu bütünlüğüne büyük oranda önem verir. Örneğin kelamın kısımlarını açıklarken önce *el-Îzâh*'taki metni bir bütün olarak zikreder, sonra kelamın kısımlarını teker teker ele alıp şerhe başlar.[528] Bu şerh, bu yönüyle paragraf usulü bir şerh olup kelime kelime yapılan şerhlerden ayrılır ve Cürcânî, ana metindeki anlam ve bağlamı koparmaz. Böylece okuyucu, şerh metninin hangi konu hakkında olduğunu *el-Îzâh*'ın metnine giderek anlayabilir. Bazen ise bunun aksini yapar ve metni bağlamından koparır. Örnek olarak sonu sahih ve mu'tel olan isimleri açıklarken verilen örnekleri bölüp şerhe girişir.[529]

Cürcânî, Ebû Ali el-Fârisî'nin metni yanında hocası Ebü'l-Hüseyin'in sözlerine de yer verir. Cürcânî, her ikisinin sözlerini aktarırken "قال" ifadesini kullanır. Bu şerh böylece "قال" – "أقول" tarzında yazılmış olup metin ile şerhin iç içe girdiği memzûc yönteminden ayrılır.

---

527 Eserin muhtevası için *el-Îzâh*'ın birinci bölümdeki muhtevasına bkz.
528 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/68, 69.
529 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/159.

Cürcânî, genel olarak *el-Îzâh*'taki tüm ifadeleri şerh etmekten kaçınmaz. Ama bazen konunun önceden geçtiğini belirtip şerhi uzatmaz,[530] bazen de hiç şerh yapmadan diğer bölüme geçer.[531]

Cürcânî, şerhinde her ne kadar konu bütünlüğüne önem verse de bazen bir konu arasında başka meseleye geçip istitrat yapar.[532]

Cürcânî, şerhlerinin başlangıçlarında daima okuyucuyu muhatap alarak "اعلم" ifadesini kullanır. Yine şerhin içeriğinde "ألا ترى" ya da "ألا تراك" ifadelerini çok sık kullanarak konuya dikkat çeker.

Cürcânî, eserinin hemen hemen her yerinde taksimat metodunu kullanır. Bu taksimatı bazen القسم, bazen الضرب, bazen de الوجه ifadeleriyle yapar.

D. KAYNAKLARI

Cürcânî, *el-Muktesıd'*da Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı dışında hiçbir kitaba atıfta bulunmaz.[533] Ancak müelliflerin adını zikrederek görüşlerini nakleder. Bu âlimlerin çoğunluğu Basra ekolünden, çok azı Kûfe ekolündendir. Görüşlerinden yararlandığı âlimler şöyledir:

1. Halîl b. Ahmed (ö. 175/791)[534]
2. Sîbeveyhi (ö. 180/796)[535]
3. Yûnus b. Habîb (ö. 182/798)[536]
4. Kisâî (ö. 189/805)[537]
5. Ferrâ' (ö. 207/822)[538]
6. Kutrub (ö. 210/825)[539]
7. Ahfeş (ö. 215/830 [?])[540]

---

530 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/168.
531 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/784.
532 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/412, 413.
533 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/69, 100, 392; 2/971, 1103.
534 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/374.
535 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/69.
536 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/113.
537 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/512-513.
538 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/188.
539 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/135.
540 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/163.

8. Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830)[541]
9. Cermî (ö. 225/840)[542]
10. Mâzinî (ö. 249/863)[543]
11. Ebû Hâtim Sicistânî (ö. 255/869)[544]
12. Câhiz (ö. 255/869)[545]
13. Müberred (ö. 286/900)[546]
14. Zeccâc (ö. 311/923)[547]
15. İbnü's-Serrâc (ö. 316/929)[548]
16. Ebü'l-Hüseyin (ö. 421/1030)[549]

E. ÖNEMİ

Cürcânî'nin *el-Muktesıd*'i, kendisinin nahiv alanında günümüze ulaşmış nahiv eserlerinden biri olması açısından önemini korumaktadır. Çünkü Cürcânî, daha çok belagat ilmi içerisinde ün salmış ve bu ilmin öncülerinden kabul edilmiştir. Onun belagatteki öncülüğü, doğal olarak onun nahiv ve diğer dil ilimlerindeki konumunu gölgede bırakmıştır. Onun bu ilimlerdeki, özellikle nahiv ilmindeki yerinin anlaşılması açısından bu eser, hacminin de verdiği avantajla geniş bir bilgi kaynağı sağlamaktadır.

Cürcânî'den ve kitabındaki görüşlerinden, kendisinden sonraki eserlerde de bahsedilmiştir. Mesela Sadru'l-Efâdil (ö. 617/1220) *et-Tahmîr*'inde,[550] Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm*'unda,[551] İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) *el-Emâlî*'sinde,[552] İbn

[541] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/71.
[542] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/645.
[543] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/778.
[544] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/566.
[545] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/786.
[546] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/823.
[547] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/422.
[548] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/524.
[549] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/68.
[550] Kâsım b. el-Hüseyin el-Havârizmî Sadru'l-Efâdil, *Şerhu'l-Mufassal fî san'ati'l-i'râbi'l-mevsûm bi't-Tahmîr*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990), 3/90, 323; 4/63, 131, 154, 178, 241.
[551] Yûsuf b. Ebû Bekr es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Naîm Zerzûr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987), 150.
[552] Ebû Amr Osman b. Ömer İbnü'l-Hâcib, *el-Emâlî*, thk. Fahr Sâlih Süleymân (Ürdün: Dâru İmâr, 1409/1989), 1/281.

İyyâz (ö. 681/1282) *Şerhu't-Ta'rîf bi-zarûriyyâti't-tasrîf*'inde,[553] Abdülazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) *Keşfü'l-esrâr*'ında,[554] İbn Hişâm (ö. 761/1360) *Şerhu Katri'n-nedâ*'sında, [555]Nâziru'l-Ceyş (ö. 778/1376) *Temhîdü'l-kavâid*'inde,[556] Aynî (ö. 855/1451) *el-Mekâsidü'n-nahviyye*'sinde[557] ve İbn Nüceym (ö. 970/1563) *el-Bahru'r-râik'*inde[558] Cürcânî'den ve *el-Muktesıd*'dan atıflarda bulunmuştur. Bu durum, *el-Muktesıd'*ın önemini ve sonraki müelliflere etkisini açıkça göstermektedir.

II. ABDÜLKĀHİR EL-CÜRCÂNÎ'NİN NAHİV İLMİNDEKİ YERİ

Bu kısımda Cürcânî'nin nahivdeki mezhebi, nahiv usulü, ta'lilleri ve ihtilaflı meselelerdeki tercihleri üzerinde durulacaktır.

A. NAHİVDEKİ MEZHEBİ

Cürcânî, Basra ekolüne mensuptur. Bunu gösteren birçok delil vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1- İkinci bölümde "Hocaları" başlığı altında geçtiği üzere nahiv ilmindeki hocası Ebü'l-Hüseyin, Basra ekolünün önde gelen imamlarından olan Ebû Ali el-Fârisî'nin yeğeni ve öğrencisidir.

2- İhtilaflı olan meselelerde Basralıların görüşünü verirken "Ashabımız" ifadesini kullanarak kendisini de onlardan saymıştır.[559]

3- İleride "Nahiv usulü" başlığı altında da görüleceği üzere nahvî istidlâllerinde Basralıların usulünü uygulamıştır.

---

[553] Hüseyin b. Bedr İbn İyyâz, *Şerhu't-Ta'rîf bi-zarûriyyâti't-tasrîf*, thk. Hâdî Nehr - Hilâl Nâcî el-Muhâmî (Ürdün: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 100, 182.

[554] Abdülazîz b. Ahmed Alâüddîn el-Buhâri, *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî* (İstanbul: Şirketü's-Sahâfeti'l-Osmâmiyye, 1308/1890), 2/144, 161, 286.

[555] Ebû Muhammed Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ ve beli's-sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1383/1963), 308.

[556] Muhammed b. Yûsuf Nâzirü'l-Ceyş, *Temhîdü'l-kavâid bi-şerhi teshîli'l-fevâid*, thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru's-Selâm, 1428–2007), 1/138, 579; 2/920.

[557] Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *el-Mekâsidü'n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi'l-Elfiye*, thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kahire: Dâru's-Selâm, 1431/2010), 1/440; 3/1013.

[558] Zeynüddîn b. İbrâhîm İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*, ts., 4/313.

[559] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/195.

4- İleride "İhtilaflı Meselelerdeki Tercihleri" başlığı altında da görüleceği üzere Basralılarla Kûfeliler arasındaki tartışmalı konularda çoğunlukla Basralıların görüşünü tercih etmiştir.

B. NAHİV USULÜ

"Nahiv usulü" kavramı, zaman içerisinde farklı manalarda kullanılmış, zaman ilerledikçe tanımı değişmiş ve gelişmiştir.

İlk dönem âlimlerinin kullandığı "nahiv usulü" kavramı ile Arap dilinin kaynaklarından elde edilen dil kuralları kastedilmiştir.[560] Buna örnek olarak İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl fi'n-nahv* adlı eseri örnek gösterilebilir. İbnü's-Serrâc, her ne kadar bu eserine *el-Usûl* adını verse de onun kitabı daha sonra ortaya çıkacak olan manasıyla bir usul kitabı değil, temel dil kurallarını içeren bir kitaptır.[561]

Daha ileriki zamanlarda ise "Nahiv usulü", belli bir ilmin adı olmuş ve çeşitli şekillerde tanımı yapılmıştır. Bunlardan İbnü'l-Enbârî'ye ait olan tanım şöyledir: "*Nahiv usulü, nahiv ilminin meselelerinin ve kurallarının dayandığı delillerdir*."[562] Bu tanıma göre nahiv usulü, Arap dilinin kurallarının kaynaklarını (delillerini) ele alan bir ilimdir.[563]

Başka bir tanım ise Süyûtî tarafından yapılmıştır. Ona göre nahiv usulü; delil olması bakımından nahiv ilminin icmâlî delillerinden, bu delillerle istidlâl keyfiyetinden ve istidlâlde bulunan kişinin durumundan bahsedilen ilimdir.[564]

Süyûtî'nin bu tanımı, İbnü'l-Enbârî'nin tanımından daha geniş olup nahiv usulü ile sadece delilleri değil, bu delillerin nasıl ve kim tarafından ortaya konduğunu da inceleyen bir ilim olduğu kastedilmiştir.

---

[560] Hamit Salihoğlu, *Kemâlüddîn İbnü'l-Enbârî'nin Lumaʿu'l-edille fî usûli'n-nahv Adlı Eseri Bağlamında Nahiv Usulü* (Ankara: İlahiyat Yayın, 2021), 91.

[561] Salihoğlu, *Kemâlüddîn İbnü'l-Enbârî'nin Lumaʿu'l-edille fî usûli'n-nahv Adlı Eseri Bağlamında Nahiv Usulü*, 91.

[562] Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*, thk. Ahmed Abdülbâsid (Kahire: Dâru's-Selâm, 1439/2018), 85.

[563] Cumali Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi ve Temel Nahiv İlletleri* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023), 28.

[564] Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, thk. Mahmut Süleyman Yakut (Kahire: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiiyye, 1426/2006), 13.

Bu deliller İbn Cinnî'ye göre semâ', icmâ ve kıyas olmak üzere üç tanedir. İbnü'l-Enbârî'ye göre ise nakil, kıyas ve istishâb-ı hâl olmak üzere üç tanedir.[565] Süyûtî bu iki görüşü birleştirerek nahiv ilminin delillerini semâ', icmâ, kıyas ve istishâb-ı hâl olmak üzere dört ana başlık altında incelemiştir.[566]

Cürcânî, bu delillerin hepsini kitabında kullanmıştır.

1. Semâ' / Nakil

Semâ' (Nakil), İbnü'l-Enbârî tarafından şöyle tarif edilmiştir: *"Sahih bir şekilde nakledilen, azlık seviyesinden çokluk seviyesine çıkan fasih Arap kelamıdır."*[567] Süyûtî ise semâ'ı kısaca şöyle tarif etmiştir: *"Fesahatine güvenilen kimselerin kelamından sabit olanlardır."*[568] Bu tanıma göre semâ'; akli yöntemlerle elde edilemeyen, tamamen Araplardan duymaya ve nakledilmeye bağlı olan bir delildir.

Semâ' üç türlüdür: 1- Allah'ın kelamı (Kur'ân-ı Kerîm), 2- Hz. Peygamber'in kelamı (Hadisler), 3- Arapların kelamı (Şiir-Nesir).[569]

Cürcânî, *el-Muktesıd*'da teorik olarak semâ'ın delil oluşu hakkında bir şey söylemez. Ancak yaptığı uygulamalarda hadisler ve meseller dışında Kur'ân ayetleri ile istidlâlde bulunduğu görülmektedir. Hadisleri ve meselleri ise şâhid olarak değil, misâl kabilinden zikrettiği anlaşılmaktadır.

a. Kur'ân-ı Kerîm

Kur'ân ayetlerinin nahiv ilminin kaynakları içerisinde en başta gelmesi konusunda ihtilaf yoktur.[570] Çünkü Kur'ân, ilahi bir kaynak olup hatadan korunmuştur.

Süyûtî; Kur'ân'ın mütevatir, âhad ve şâz ayetlerinin delil olması konusunda herhangi bir fark görmez. Ona göre Kur'ân'ın her vechi ile delil getirilebilir.[571]

---

565 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 14.
566 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 74-186 (Semâ), 187-202 (İcmâ), 203-373 (Kıyas), 374-378 (İstishâb).
567 Enbârî, *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*, 88.
568 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 74.
569 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 74.
570 Necmettin Öztürk, *Fatih Dönemi Âlimlerinden Alâaddin Musannifek ve Arap Gramerindeki Yeri* (Ankara: İlahiyat Yayın, 2021), 142.
571 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 75.

Cürcânî de kitabında 285 ayet kullanmıştır. Bu ayetlerden bazıları mütevatir, bazıları da şâz kıraatlerden oluşmaktadır. Cürcânî'nin mütevatir kıraatle istişhâdda bulunmasına örnek olarak şu âyet verilebilir:

﴿ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِي الْأَنْفُسُ ﴾

"Orada nefislerin istediği şeyler vardır."[572]

Cürcânî, Saffât sûresinde geçen "اِفْعَلْ مَا تُؤْمَرُ" âyetinin[573] aslında " افْعَلْ الذي يَأْمُرُكَ بِهِ الله" takdirinde olduğunu, "يَأْمُرُكَ" fiilinin mechûl yapılarak hem failin hem de harfi cerin hazfedildip sonunda "تُؤْمَرُهُ" hâline geldiğini söylemiştir. Hemen akabinde ismi mevsule dönen zamirin hazfedilerek "تُؤْمَرُ" şekline geldiğini belirtmiş, ismi mevsule dönen zamirin hazfedilebileceğini ispat etmek amacıyla da yukarıdaki ayeti delil getirmiştir. Yukarıdaki ayette yer alan "تَشْتَهِي" fiilinin aslının "تَشْتَهِيهِ" olduğunu ve böyle de okunduğunu söylemiştir.[574]

Cürcânî, tespit edebildiğimiz kadarıyla şâz kıraatlerden direkt istişhâdda bulunmaz. Ama şâz kıraatlere istişhâdı da reddetmez. Buna örnek olarak şu âyet verilebilir:

وَمَحْيَايْ وَمَمَاتيْ

"Hayatım da ölümüm de…"[575]

Cürcânî, iltika-i sâkineyn konusunu açıklarken "تَفْعَلانِ" vezninde olduğu gibi eliften sonra gelen nûn harfinin sakin olamayacağını, eğer "دَابَّة" örneğinde olduğu gibi

---

[572] ez-Zuhruf 43 /71 Ayetin Tamamı: يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَاَكْوَابٍۚ وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْاَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْاَعْيُنُۚ وَاَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَۚ

[573] es-Saffât 37/102 Ayetin Tamamı: فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ اِنِّي اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنِّي اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰى قَالَ يَا اَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُۖ سَتَجِدُنِي اِنْ شَاءَ اللهُ مِنَ الصَّابِرِينَ

[574] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/618; Muhammed Kerîm en-Necm, *el-Kırââtü'l-aşrü'l-mütevâtira min tarîkayi'ş-Şâtibiyye ve'd-Dürre fî hâmişi'l-Kurâni'l-Kerîm*, 1414/1994, 494 Nâfi', İbn Âmir, Hafs ve Ebû Ca'fer böyle okumuştur.

[575] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/1134.el-Enâm 6/162. Ayetin Tamamı: قُلْ اِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ

ikinci harf idgamlı olursa bunun mümkün olacağını ifade ettikten sonra Ebû Ali el-Fârisî'nin yukarıdaki ayetle istişhâd ettiğini söylemiştir.

Ebû Ali el-Fârisî, bu okunuşun iltikâ-i sâkineyn nedeniyle şâz olduğunu kabul etmiştir.[576] Ama buna rağmen bu kıraatle istişhâd etmiştir. Cürcânî ise bu ayette yer alan elif harfinde uzun med olduğunu ve bunun da hareke yerine geçip lafzı güzelleştirdiğini ifade etmiştir. Cürcânî'ye göre bu kıraatteki iltikâ-i sakineyn, meddin uzun yapılması ve iltikâ-i sâkineynin bundan dolayı tam çirkin durmaması sebebiyle caiz olmuştur. Cürcânî, bu ifadeleriyle bu kıraatin asıl itibariyle şaz oluşunu da ifade etmiştir. Onun bu ifadelerinden hareketle şaz kıraatle istişhâda karşı çıkmadığı anlaşılmaktadır.

b. Hadis

Sözlükte "yeni", "var olan" ve "haber" manalarında kullanılan[577] hadis kelimesi, terim olarak Hz. Peygamber'e isnat edilen söz, fiil ve takrirleri ifade etmektedir.[578]

Hadislerin dilde kaynak oluşu meselesi, ihtilaflı meseleler arasında yer almakta ve bu ihtilaflar üç görüş etrafında şekillenmektedir:

Hadislerle İstişhâdı Kabul Etmeyenler

Bazı kimseler, hadislerin râviler tarafından manen rivayet edilmesi ve bu râvilerin çoğunun Arap olmaması nedeniyle dil hatalarına çok düşülmesinden hareketle hadislerle delil getirmeyi uygun görmemiştir.[579] Bu kimseler arasında Ebû Amr b. el-Alâ, Îsâ b. Ömer, Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Kisâî ve Ferrâ gibi isimler sayılmıştır.[580]

Hadislerle İstişhâdı Kabul Edenler

Bu görüşü savunanlar; Hz. Peygamber'in tüm insanların en fasih konuşanı olduğu konusunda ihtilaf olmadığını, hadislerde yer alan senetlerin birçok şiir

---

[576] Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1404/1984), 8/203.
[577] Zebîdî, "Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kāmûs", 5/205, 206, 208.
[578] M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/27.
[579] Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 92-93.
[580] Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 91.

senedinden daha güvenilir olduğunu ve hadislerin lafzen rivayet edilmesi için titiz davranıldığını ki hadis rivayetinde amacın da bu olduğunu ileri sürmüşlerdir.[581]

Süyûtî, İbn Mâlik ve İbn Harûf'un hadislerden çokça delil getirdiğini söylemiştir.[582]

Bazı Şartlar Sonucunda Hadislerle İstişhâdı Kabul Edenler

Süyûtî'nin kabul ettiği bu görüşe göre bir hadis, manen değil lafzen rivayet edildiği zaman delil olur ki bu tür hadislerin sayısı çok azdır.[583]

Cürcânî de kitabında tespit edebildiğimiz kadarıyla toplam dört tane hadis zikretmiştir. Ama bu hadisleri bir kuralı ispat etme gayesiyle değil, konulara örnek verme gayesiyle vermiştir. Cürcânî'nin örnek olarak getirdiği hadisler şunlardır:

Birinci Hadis:

أَخْوَفُ ما أَخَافُ على أُمَّتِي[584]

"Ümmetim için korktuklarımın arasından en korkuncu…"

Cürcânî, taaccüb fiilleri ve ism-i tafdillerin mechûl ve mezîd fiillerden neden türetilemediğini uzun bir şekilde anlatırken buna aykırı olan kullanımları teker teker açıklar. Ona göre mechûl fiilde fail belli olmadığı için bu mechûl fail için taaccüp ve ism-i tafdil kullanmak makul değildir. Ama bu mechûl faili gerçek bir fail gibi tasavvur etmek mümkünse bu durumda mechûl fiilden taaccüp ve ism-i tafdil yapılabilir. Buna örnek olarak da yukarıdaki hadisi getirir. Ona göre bu hadisteki ism-i tafdil, "خُوِفَ" fiilinden türemiş olabilir. Bunun sonucunda hadisin manası, "Korktuklarım arasından en korkulanı" olmaktadır. Ona göre bu hadisteki ism-i tafdil, if'âl babındaki "إخافة" (korkutmak) manasını da barındırabilir. Bunun sonucunda hadisin manası, "Korktuklarım arasından en korkutanı" olmaktadır. Bu her iki vecihte de mechûl fâil,

[581] Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 37.
[582] Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 89-90, 95.
[583] Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 89.
[584] Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, thk. Hamdi b. Abdülmecît (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984), 2/254.

gerçek bir fail gibi tasavvur edilebildiğinden bu hadisteki kullanım, kurallara aykırı değildir. Çünkü burada korkutulan şeyden öte korkutan şeyin vurgusu ön plandadır.[585]

İkinci Hadis:

كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ حَتَّى يَكُونَ أَبَوَاهُ هُمَا اللَّذَانِ يُهَوِّدَانِهِ وَيُنَصِّرَانِهِ

"Her çocuk, fıtrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudî ya da Hristiyan yapar."[586]

Kâne ve kardeşlerinin haberlerinin gelebildiği vecihler anlatıldığı sırada buna örnek olarak "زيد كان أبوه قائما" ve "زيد كان أبوه قائم" cümleleri getirilir. İlk cümleye göre kânenin ismi "أبوه", haberi ise "قائما" dir. İkinci cümlede ise kânenin ismi mahzuf bir zamir, haberi ise "أبوه قائم" cümlesidir. Bu kullanımlara örnek olarak yukarıdaki iki vechin de yer aldığı bu hadis örnek getirilmiştir. Hadiste ism-i mevsul olan "اللَّذَانِ", "اللَّذَيْنِ" gibi mansûb da gelmiştir. Buna göre "يَكُونَ" fiilinin ismi "أَبَوَاهُ" olursa haberi "أَللَّذَيْنِ", "يَكُونَ" fiilinin ismi gizli zamir olursa haberi "أبواه هُمَا اللَّذَانِ" olur.[587]

Üçüncü Hadis:

يَا لَلهِ لِلْمُسْلِمِنَ

"Ya Allah! Müslümanlara yardım et!"[588]

Harf-i cer olan lâm harfi, "يَا لَزيدٍ" örneğinde olduğu gibi münadanın başına istiğâse ve taaccüp için gelebilir. Eğer bu münadaya başka bir isim atfedilirse atfedilen bu ismin başındaki lâm harfi kesralanır. Cürcânî, buna örnek olarak Hz. Ömer'e izafe ettiği yukarıdaki "Ya Allah! Müslümanlara yardım et!" hadisini vermiş ve "Allah" lafzının başındaki lâmın fethalanıp "المسلمين" kelimesinin başındaki lâmın

585 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/391.
586 Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, 1/83.
587 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/411, 412.
588 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 8/93.

kesralanmasının nedeninin, dua edilenle kendisi için dua edilenin fark edilebilmesi olduğunu söylemiştir.[589]

Dördüncü Hadis:

صَلَاةُ اللَّيْلِ مَثْنَى مَثْنَى

"Gece namazı ikişer ikişerdir."[590]

Cürcânî, Ebû Ali el-Fârisî ile İbn Serrâc'ın sayılarda olan adlın lafızda mı yoksa manada mı olduğu meselesindeki ihtilaflarını zikretmesinin ardından madul olan sayının tekrar edilmesini açıklarken bu hadisi örnek olarak getirmiştir. Ona göre "اثنان" fiilinden madul olan "مَثْنَى" kelimesi; "اثنان" değil, "اثنان اثنان" manasındadır. " صَلَاةُ اللَّيْلِ مَثْنَى" dendiğinde "صَلَاةُ اللَّيْلِ اثنان اثنان" anlaşıldığından bu hadiste geçen ikinci "مَثْنَى" kelimesiyle mana "صَلَاةُ اللَّيْلِ اثنان اثنان اثنان اثنان" olur ve tekit manası taşır.[591]

Cürcânî'nin hadisleri istişhâd için değil de örnek vermek için getirmesi, onun usul olarak mütekaddim alimlere tâbi olduğunu göstermektedir.

c. Arap Kelâmı (Şiir / Nesir)

Arap kelamı, fesahatine itimat edilen Araplardan nakledilen şiir, atasözü ve deyimleri kapsamakta[592] ve dilin bozulduğu dönemden önce kullanılan Arap kelamı, delil olarak kullanılabilmektedir.[593] Arap kelamının delil olabilme meselesi hem zaman hem de mekân açısından incelenmiştir.

Örnek olarak Kays, Temîm, Esed ve Hüzeyl gibi kabilelerden yapılan nakillerle delilde bulunulabilirken Lahm ve Cüzâm kabilelerinin nakilleri Kıptîler'e yakın olmalarından dolayı; Kudâa, Ğassân ve İyâd kabilelerinin nakilleri de Şâm ehline yakın olmalarından dolayı makbul görülmez.[594] Çünkü bu kimselerin dilleri, Arap olmayanlara yakın olmalarından dolayı bozulmuş olabilmektedir.

---

589 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 1/788.
590 Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*, 1/370.
591 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 2/1011.
592 Öztürk, *Fatih Dönemi Âlimlerinden Alâaddin Musannifek ve Arap Gramerindeki Yeri*, 150.
593 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 74.
594 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 101-103.

Yine Arap kelamının kaynak olma durumu, zamana göre de değişkenlik gösterebilmektedir. Çünkü zaman ilerledikçe milletler arasındaki etkileşim artmış, bu da dildeki bozulmaların önünü açmıştır. Bundan hareketle şairler, yaşadıkları zaman açısından dört sınıfta incelenmiştir:

Câhiliyyûn: İslâm dininin zuhurundan önce yaşamış şairlere verilen isimdir.

Muhadramûn: İslâm öncesi ve İslâm sonrası dönemde yaşamış şairlere verilen isimdir.

Mütekaddimûn: İslâm döneminde yaşamış şairlere verilen isimdir. Bunlara İslâmiyyûn da denir.

Müvelledûn: Hicri ikinci asrın ortalarından itibaren günümüze kadar yaşamış şairlere verilen isimdir. Bunlara "Muhdesûn" da denir.

Bu ilk üç dönem "ihticâc asrı" olarak bilinmekte ve kabul edilen görüşe göre bu üç asrın şairlerinin şiirleriyle istişhâd edilmektedir. Şiiriyle en son istişhâd edilen kişi ise İbrâhîm b. Herme (ö. 150/767) olarak belirtilmiştir.[595]

Cürcânî'nin kitabında tespit edebildiğimiz kadarıyla ihticâc asrından olmayan tam dört şairin şiiri yer almaktadır. Bu kimseler şunlardır:

Ebû Temmâm (ö. 231/846)[596]

Mütenebbî (ö. 354/965)[597]

Ebû Firâs el-Hamdânî (ö. 357/968)[598]

Ebü'l-Hüseyin (ö. 421/1030)[599]

Cürcânî, bu muhdes şairlerin ilki olan Ebû Temmâm'ın beytini açıklamaya başladığı sırada muhdes şairlerin şiirlerini delil getirme konusunda şu ifadelere başvurur:

والشَّيخُ أبو عليٍّ ليس مِمَّن يَحتجُّ بِبَيْتٍ مُحدَثٍ في الإعراب وإنَّما يَحتجُّ بأشعارِ المُولَّدين في المعاني

فقط لأنَّ ذلك شيءٌ مُشترَك فأمَّا حديثُ اللَّفظِ فلِلمُعْرِب وكان شيخُنا رحمه الله يَحمِلُه على أن يكون ـ جرى في

[595] İsmail Durmuş, "İstişhâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/396.
[596] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/412.
[597] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/246.
[598] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/610.
[599] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/278.

المجلسِ هذا الخَبَرُ ـ فقال هو أو بعضُ الحاضرين: «ومثلُ ذا بَيْتُ فُلانٍ تقريبًا»، فأُلحِقَ ذلك بحاشيةِ الكتاب ثم وقع في العَمود فأمَّا يكونُ دونهُ فبعيدٌ فإن قيلَ: «إنَّ هذا النَّحوَ لِما كان مشهورًا مُستغينًا عن الحُجَّة وكان القَصْدُ بذلك فيه زيادةَ البيانِ بالتمثيل، أوردَ هذا البيتَ» لم يُمتنعْ. وقد يُقالُ: «وإلى هذا ذَهَبَ فُلانٌ في قولِه»، ولا يُقْصَدُ الاحتجاجُ وإنَّما يُرادُ إيضاحُ قَصْدِه وتقريبُ المسلَك

"Şeyh Ebû Ali, irab konusunda muhdes (sonradan söylenmiş) bir beyitle ihticâc edenlerden değildi. Sadece mana konusunda müvelled şairlerin şiirleriyle ihticâc ederdi. Çünkü mana, ortak bir şeydir. Lafız ise irab yapanların işidir. Şeyhimiz, -Allah ona rahmet eylesin- bunu şöyle açıklıyordu: "Bu haber, bir mecliste konuşulmuştur. O ya da orada olanlardan bazıları, "Falancanın beyti de yaklaşık bunun gibidir." demiştir. Sonra bu; kitabın kenarına eklenmiş, sonrasında da ana metne karışmıştır. Bundan başka bir ihtimalin olması uzaktır."

"Bu nahiv meselesi hüccet getirmeye gerek duyulmayan meşhur bir şey olduğu ve misal getirmekle de fazla açıklama kastedildiği için bu beyti zikretmiştir." denirse bu mümkündür. Delil getirmek kastedilmeksizin şöyle de denir: "Falanca kişi, bu sözüyle şunu kastetti." Bununla sadece onun kastını izah etmek ve yöntemini göz önüne koymak amaçlanmıştır."[600]

Bu cümlelerden anlaşılacağı üzere Cürcânî, istişhâd asrından olmayan şairlerin şiirlerine ihtiyatla yaklaşmış, bu şairlerin şiirlerinin *el-Îzâh*'ta gelmesini böyle yorumlamıştır. Cürcânî, bu yaklaşımıyla muhdes şairlerin şiirlerinin delil olmayacağını söyleyen cumhura muvafakat etmiş, bu şiirleri misal kabilinden getirmiştir.

Cürcânî, kitabında 301 şiir kullanmıştır ve onlardan bolca istişhâdda bulunmuştur. Örnek olarak "وَكُلٌّ في فَلَكٍ يَسْبَحُونَ" "Her biri bir yörüngede yüzüp gider."[601] ayetinde yer alan cemî vâvının gök cisimlerine izafe edilmesiyle bu cisimlerin akıllı varlıklar konumunda olduğunu söyledikten sonra Nâbiga el-Ca'dî'nin (65/685) şu beytini delil olarak getirmiştir:

تَمَزَّزْتُهَا وَالدِّيكُ يَدْعُو صَبَاحَهُ إِذَا مَا بَنُو نَعْشٍ دَنَوْا فَتَصَوَّبُوا

"Horoz şafak vakti öterken ondan azar azar içtim

[600] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 412-413.
[601] Yâsîn 36/40.

Derken Benû Na'ş yıldızları yaklaşıp batmaya başladı"[602]

Bu şiirde bu yıldızlardan bahsedilirken akıllı varlıklara hâs olan cemî vâvının yer aldığı "فَتَصَوَّبُوا" fiili kullanılmış, böylece bu yıldızlar akıllı varlıklar gibi yansıtılmıştır.

Cürcanî, kitabında meselleri de kullanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bunların sayısı 8'dir. Cürcânî bu meselleri bir kural koymak için değil, daha çok bir konuyu açıklamak için getirmiştir. Bu mesellerden bir tanesi şudur:

تَسْمَعُ الْمُعَيْدِيَّ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَرَاهُ

"Muaydî'yi işitmen, onu görmenden daha hayırlıdır."[603]

Cürcânî, fiillerin özne olamayacağını belirttikten sonra fiilin özne konumunda geldiği yukarıdaki meseli örnek gösterir ve tevil eder. Ona göre fiilin başında ya mastar edatı vardır ya da bu fiil, "سَمَاعُكَ" takdirindedir. Böylece fiil, isimleşip mübtedâ olur ve kendisinden haber vermek mümkün olur.[604]

2. Kıyas

Kıyas, kelime olarak "bir şeyi bir şeyle ölçmek, takdir etmek" manasına gelirken[605] terim olarak İbnü'l-Enbârî tarafından *"Aslın hükmüyle fer'i belirlemektir."* ve *"Bir fer'i, aslın hükmünü fer'e vermeyi gerektiren bir illet ile asla hamletmektir."* gibi tanımlarla nakledilmiştir.[606]

Cürcânî, kitabında kıyasa da çokça başvurmuştur. Buna örnek yerlerden bir tanesi şöyledir:

وأما التنوين في "مسلماتٍ" فبمنزلة التنوين في "مسلم" من وجه وبمنزلة النون في "مسلمون" من آخر

أما كونه بمنزلة التنوين فمن حيث أنك تقول "جاءتني المسلماتُ" فتحذف مع الألف واللام كما تحذف التنوين في قولك "المسلمُ"

[602] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/200.
[603] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/78.
[604] Cürcânî'nin kullandığı diğer mesel örnekleri için bkz. 1/175, 308, 394, 500, 586, 677; 2/714
[605] Enbârî, *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*, 107.
[606] Enbârî, *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*, 107.

وأما كونه بمنزلة النون فهو أنهم قالوا: هذه عرفاتٌ مباركًا فيها ف"عرفات" اسم معرفة لمواضع جرت مجرى موضع واحد لاتصال بعضها ببعض فلم يدخلها الألف واللام كما يدخل المعارف

"مسلماتٍ" kelimesindeki tenvin, bir açıdan "مسلم" kelimesindeki tenvin; başka bir açıdan da "مسلمون" kelimesindeki nûn konumundadır. Tenvin konumunda olmasına gelince; "جاءتني المسلماتُ" dediğinde "المسلمُ" lafzında olduğu gibi lâm-ı ta'rifle birlikte tenvini hazfedersin.

"مسلماتٍ" kelimesindeki tenvinin "ن" konumunda olması ise Arapların " هذه عرفاتٌ مباركًا فيها"sözünde geçtiği üzere عرفاتٌ kelimesi, birden fazla yerin özel ismi olmasına rağmen bir yerin adı gibi kullanılmıştır. Bunun sebebi ise yerlerin birbirine bitişik olmasıdır. Bu nedenle özel isimlere gelen elif lâm takısı bu kelimeye gelmemiştir."[607]

"عرفاتٌ" kelimesindeki tenvin, "المسلمون" kelimesindeki gibi sarf tenvini değil; cemi müzekker nunu karşılığında gelen mukâbele tenvinidir. Bunun delili, müenneslik ve alemiyet illetleri bulunmasına rağmen tenvinin hazfedilmemiş olmasıdır. Bu durum, tıpkı bir kadının "مسلمون" diye isimlendirilmesi gibidir ki "جاءت مسلمون" derken nûn hazfedilmez. "عرفاتٌ" kelimesi de bu kabildendir. "عرفةٌ" şeklinde müfret alemi yoktur. Aksine cemi kalıbında alem olmuş ve bir yer için kullanılmıştır. Tenvinin sebebi ise "مسلمون" kelimesindeki nûna karşılık gelmesidir. Şu durumda diyebiliriz ki Cürcânî, bütün cemî müenneslerdeki tenvinin mukabele tenvini olduğu görüşünü, "عرفاتٌ" kelimesine kıyas yoluyla aktarmıştır. Böylece bütün cemi müenneslerdeki tenvini kuşatan bir açıklama getirmiştir.

3. İcmâ

İcmâ, kelime olarak "saymak, toplamak ve toplanmak" manasına gelirken[608] Süyûtî tarafından "Basra ve Kûfeli nahivcilerin -bir konu üzerinde- ittifak etmesi" olarak tarif edilmiştir.[609] İbn Cinnî, icmânın nasslara ve nasslardan kıyas edilen şeylere

[607] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/205.
[608] Zebîdî, "Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kāmûs", 20/463 جمع maddesi.
[609] Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 187.

aykırı olmaması gerektiğini, böyle olmaması durumda hüccet olmayacağını söylemiştir.[610]

Cürcânî, kitabında icmâ deliline de sıkça başvurmuştur. Bu delili bazen "İcmâ ettiler." gibi açık lafızlarla ifade ederken[611] bazen "Kimse böyle dememiştir." gibi daha kapalı biçimlerle ifade etmiştir.[612] Cürcânî, harflerin sonuna tenvin gelip isme dönüşmeleri konusu akabinde şu ifadeleri kullanmaktadır:

وهذا بمنزلة أن تجعل الفعل اسماً نحو "يشكر" و"يزيد" فيصحُّ الإخبارُ عنه لزوال معنى الفعلية فتقول: جاءني يزيدُ ويعمَرُ مقبل ولو قلتَ: يزيدُ وأنتَ تريدُ الفعلَ لم يجز كما لم يجز ضَرَبَ قَتَلَ وليس الإخبارُ بمُطَّرِدٍ في جميعِ الأسماء لأجلِ أن كيفَ وأينَ ومتى وإذْ وما أشبه ذلك أسماءٌ بلا خلافٍ والإخبارُ عنها ممتنعٌ.

"Bu durum, fiili isim yapman menzilesindedir. "يَشْكُرُ" ve *"يَزِيدُ" gibi. Böylece o fiilden haber vermek (özne olma), fiil manası ortadan kalktığı için mümkün olur ve şöyle dersin: "Yezîd bana geldi." ve "Ya'mer geliyor." Eğer "Yezîd" derken fiil olan "artıyor" manasını kastetseydin, "ضَرَبَ قَتَلَ" (Dövdü öldürdü.) cümlesinde olduğu gibi kendisinden haber vermek (özne olma) caiz olmazdı. Kendisinden haber verme (özne olma) hususu, tüm isimlerde geçerli değildir. Çünkü "كيفَ" , "أينَ" , "متى" , "إذْ" ve benzerleri, ihtilaf olmaksızın isimdir ve bunlardan haber verilmesi (özne olmaları) imkansızdır."* [613]

Cürcânî, "كيفَ" , "أينَ" , "متى" , "إذْ" ve buna benzer lafızların isim olduğu konusunda bir ihtilaf olmadığını söyleyerek tüm isimlerin "muhberun anh" yani özne olamayacağı görüşünü delillendirmiştir.[614]

4. İstishâb

İstishâb, kelime olarak "bir kimseyi sohbete çağırmak, bir şeye bağlı kalmak" manalarında[615] kullanılırken İbnü'l-Enbârî tarafından "Bir lafzın, aslî hâlinden

[610] Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 187.
[611] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/152.
[612] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/179.
[613] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/70.
[614] Diğer icma örnekleri için bkz. 1/152, 179, 423.
[615] Zebîdî, "Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kāmûs", 3/186 صحب maddesi.

çıkaracak bir delil olmadığı sürece gerektiği hâl üzere bırakılması" şeklinde tanımlanmıştır.[616]

Cürcânî de kitabında bazı yerlerde istishâb deliline işaret eden açıklamalarda bulunmuştur. Örnek olarak mebni isimlerin aslının sükûn olma meselesini şu ifadelerle açıklamıştır:

وأصل البناء السكون لأنه إذا كان نقيض الإعراب وجب أن يكون بنقيض الحركة التي باختلافها يحصل الإعراب

Mebnilikte aslolan sükundur. Çünkü mebnilik murebliğin zıddı olunca onun değişmesiyle irabın meydana geldiği harekenin zıddı (sükûn) ile olması gerekir.[617]

Cürcânî, mebni kelimelerin aslının sakin olduğunu belirtmiştir. Yani mebni lafızlar, sükûn üzere mebni olup buna engel olacak bir durum oluşmadığı sürece bu hâl üzere kalmaya devam ederler. Bu da istishâbın tanımına uymaktadır.[618]

C. TA'LİLLERİ

Sözlükte "hastalık, zayıflık, mazeret, sebep ve dayanak" manalarına gelen illet kelimesi, terim olarak nahiv ilminde *"varlığı sebebiyle hükmün vacip olduğu şey"* ve *"ma'lûlun bulunduğu hâlden değişmesinin sebebi"* gibi tanımlarla ifade edilmiştir.[619]

Bu tanımdan anlaşılacağı üzere illet, bir hükmün sınırlarının belirlenmesinde etkisi olan bir amil işlevi görmektedir. Bu illetler, bazı alimler tarafından farklı yönler esas alınarak çeşitli kısımlara ayrılmıştır.

Bu taksimatı yapan âlimlerden biri İbnü's-Serrâc'dır. Ona göre illetler, birincil ve ikincil illetler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Birincil illetler, kendisiyle her failin merfu olması gibi temel Arapça kurallarının ortaya çıktığı illetlerdir. İkincil illetler ise birincil illetler hakkında sorulan ve cevaplanmasıyla Arapça kurallarına bir katkısı olmayan illetlerdir. "Fail neden merfudur?" ve "Mefûl neden mansubdur?" gibi.[620]

Bu taksimatı yapan âlimlerden bir diğeri de Zeccâcî'dir. Ona göre illetler; ta'lîmî, kıyâsî ve cedelî/nazarî illetlerdir. Ta'lîmî illet, kendisiyle Arapçanın

---

[616] Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-İ'râb*, thk. Saîd el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1971), 46.
[617] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 1/125, 126.
[618] Diğer istishâb delilleri için bakınız: 1/132, 142; 2/736, 737.
[619] Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 53-55.
[620] Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdülhüseyin el-Fetlî (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015), 1/35; Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 60.

öğrenildiği illetlerdir. Örnek olarak "ركب" ve "قام" fiillerinin ismi faillerinin "راكب" ve "قائم" olmasından hareketle "ذهب" fiilinin failinin "ذاهب" olduğunun ortaya çıkması gibi.[621] Kıyâsî illet, ta'lîmî illetlerin kendisine dayandığı illetlerdir.[622] Örnek olarak "إن" harfinin, bir mefule müteaddi olan fiile benzemesi bakımından ismini nasb etmesi bu tür bir illettir.[623] Cedelî/nazarî illet ise ikinci illet olan kıyâsî illet üzerine sorulabilecek soruların cevaplarını oluşturur.[624] "إن" harfinin bir mefule müteaddi olan fiile benzemesi illeti üzerine bunun nedenini sormak, bu tür illetlerin konusuna girer.[625]

Bu taksimatı yapan âlimlerden bir diğeri de Celîs ed-Dîneverî (ö. 490/ 1097) olup bunlar 23 tanedir:[626]

1)	Semâ‘	11) Müşâkele	21) İş‘âr
2)	Teşbîh	12) Muâdele	22) Tezâd
3)	İstiğnâ	13) Kurb ve Mücâveret	23) Evlâ
4)	İstiskâl	14) Vücûb	
5)	Fark	15) Tağlîb	
6)	Te'kîd	16) İhtisâr	
7)	Ta‘vîz	17) Tahfîf	
8)	Nazîr	18) Delâletü hâl	
9)	Nakîz	19) Asl	
10)	Manaya Haml	20) Tahlîl	

Cürcânî de kitabında bu illetlere dayanarak görüşlerde bulunmuştur. Bunlardan bazıları şöyledir:

---

621 Abdurrahmân b. İshâk Zeccâcî, *el-Îzâh fî ileli'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1416/1996), 64; Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 63.

622 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 64.

623 Zeccâcî, *el-Îzâh fî ileli'n-nahv*, 64.

624 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 64.

625 Zeccâcî, *el-Îzâh fî ileli'n-nahv*, 65.

626 Ebû Abdullâh el-Hüseyin b. Musa Celîs ed-Dîneverî, *Simâru's-sınâa fî ilmi'l-Arabiyye*, thk. Muhammed b. Hâlid el-Fâdil (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1990), 135.

1. Semâ‘ İlleti

Bir nahiv kuralının dayanağının, Arapların kullanımı olma durumudur.[627] Semâ‘ illetinin aslı, sadece Arapların kullanımı olmalıdır.[628] Bir kullanımda semâ‘ dışında başka bir illet varsa, burada semâ‘ illetinden bahsedilmez.

Cürcânî, lâm harfinin aslının fethalı olduğunu göstermek için semâ‘ illetine dayanmıştır. Lâm harfi, manaların karışmaması için hem fethalı hem de kesralı gelebilir. Örnek olarak "هذا لزيد" dendiğinde "Bu mutlaka Zeyd'dir." ya da "Bu Zeyd'indir." manaları anlaşılabilir. Ama Araplar, bu harfin muttasıl zamire izafet edilmesi durumunda bir karışıklık olmayacağı için lâm harfini kesralı değil, fethalı okumuşlardır. Ona göre bu durum, lâm harfinin aslının fetha olmasına delildir.[629] Çünkü Araplar, lâm harfini bir zamire birleştirdiğinde kesralı okumamıştır.

2. Teşbîh İlleti

Bir kelimedeki kullanımın, kendisiyle aynı kullanımda olan başka bir kelimeye benzer olması nedeniyle var olmasıdır.[630] Muzâri fiilin mureb olmasını isme benzemesiyle veya bazı isimlerin mebnî olmasını harflere benzemeleriyle illetlendirmek buna örnektir.[631]

Cürcânî de bazı meselelerde teşbih illetine dayanmıştır. Mübtedanın merfu olmasının sebebini açıklarken ref olma durumunun aslında faile has olduğunu, mübtedanın da ondan bir fer olup ikisinin de özne olmasından dolayı birbirine benzediğini, bu nedenle mübtedanın ref olma nedeninin faile benzemesi olduğunu söylemiştir.[632]

3. İstiskâl İlleti

Arapların bir kullanımı dile ağır gelmesi sebebiyle terk edip yerine başka kullanımı tercih etmesidir.[633] "يَعِدُ" fiilinin aslında olan vâv harfinin, muzaraat harfi ile kesra arasında olması nedeniyle dile ağır gelip hazfedilmesi buna örnektir.

---

627 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 67.
628 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 258.
629 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/143.
630 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 67.
631 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 258.
632 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/215, 216.
633 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 68.

Cürcânî de bazı meselelerde bu illete dayanmıştır. Mesela "قاضٍ" isminin sonunda yâ harfi olmasına rağmen ref ve cer hâlinde bu harfin hazfedilmesinin sebebi, damme ve kesranın yâ harfi üstünde ağır gelmesidir.[634]

4. Fark İlleti

Bir kelimede yer alan kullanımın, başka kelimedeki kullanımdan farklı olması sebebiyle meydana gelen durumdur.[635] Fâilin merfu, mef'ûlün de mansub olması buna örnektir.[636]

Cürcânî de bazı meselelerde bu illete dayanmıştır. Mesela "لِيَفْعَلْ" fiilinin başındaki lâm harfinin kesralı olması buna örnektir. Ona göre bu harfin kesralı olma sebebi, onu ibtidâ lâmından ayırmak içindir.[637]

5. Ta'vîz İlleti

Bir kelimede yer alan bir harfin, hazfedilen başka bir harf karşılığında gelme hâlidir.[638] "اللهم" kelimesindeki mîm harfinin nidâ harfi yerine gelmesi buna örnektir.[639]

Cürcânî, bazı meselelerde bu illete dayanmıştır. Mesela "النَّاس" kelimesinin başındaki lâm-ı tarîf, çoğul olan "أُنَاس" kelimesinin başındaki harften bedel olarak gelmiştir. Çünkü ancak zaruret hâlinde "الأُنَاس" denebilir.[640]

6. Manaya Haml İlleti

Bir hükmün sebebinin lafzın kendisine değil, manasına dayanması durumudur.[641] "فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ" ayetinde fiilin, "مَوْعِظَةٌ" isminin "مَوْعِظٌ" manasına hamledilmesi nedeniyle müzekker gelmesi buna örnektir.[642]

---

634 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/162.
635 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 68.
636 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 259.
637 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/144.
638 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 69.
639 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 259.
640 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/758.
641 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 70.
642 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 260.

Cürcânî, bu illete dayanarak ism-i işaret ile sıfat yapma meselesini verir. Ona göre "مررت بزيدٍ هذا" cümlesindeki ism-i işaret, isim olmasından dolayı sıfat olamayacakken var olma manasındaki "الحَاضِرِ" kelimesine hamledilmesi nedeniyle sıfat olabilme yetkisini elde etmiştir.[643]

7. Tağlîb İlleti

Bir lafzı başka bir lafzın anlamında, aralarında yer alan bir alakadan dolayı kullanmayı ifade eder.[644]

Cürcânî, bazı meselelerde bu illete dayanmıştır. Mesela "وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشي عَلى اَرْبَعٍ" âyetini[645] tevil etmesi, buna örnektir.[646] Bu ayette dört ayak üstünde yürüyen hayvanlardan bahsedilse de "ما" yerine akıllı varlıklara has olan "مَنْ" ism-i mevsûlü kullanılmıştır. Bu iki sınıf arasındaki alaka, yürümeleridir ve insan sınıfı, diğer hayvan sınıflarına hüküm bakımından galip gelmiştir.[647]

8. İhtisâr İlleti

Bir lafızda kolaylık amacıyla bazı eksiltme ve kısaltmaların yapılması durumudur.[648] Terhîm yapmak buna örnektir.[649]

Cürcânî de terhîm konusunu anlatırken bu illete dayanmıştır. Ona göre terhîm şartları sağlandıktan sonra "يا راكب" yerine "يا راكِ", "يا صاحب" yerine "يا صاحِ" denebilir.[650]

---

643 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/922.
644 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 71.
645 en-Nûr 24/45: Ayetin tamamı: وَاللهُ خَلَقَ كُلَّ دَآبَّةٍ مِنْ مَّاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلٰى بَطْنِهٖۚ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلٰى رِجْلَيْنِۚ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلٰى اَرْبَعٍۗ يَخْلُقُ اللهُ مَا يَشَآءُۗ اِنَّ اللهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
646 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/199.
647 Ebü'l-Hüseyin Ahmed İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fikhi'l-lugati'l-Arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-Arabi fî kelâmihâ*, nşr. Muhammed Ali Beydûn, 1418/1997, 13.
648 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 72.
649 Süyûtî, *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*, 263.
650 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/791.

9. Tahfîf İlleti

Telaffuzda kolaylık sağlanması amacıyla bir lafız üzerinde değişikliklerin uygulanması durumudur.[651]

Cürcânî, mankus isimlerin mansub hâllerinin kullanımını bu illete dayanarak anlatmıştır. Ona göre "قَاضٍ" kelimesinin, merfu ve mecrur olmasının aksine mansup olduğu sırada yâ harfinin fetha ile harekelenerek "قَاضِيًا" şeklinde gelmesinin nedeni, fethanın hafif olmasıdır. Çünkü fetha eliftendir ve elif, vâv ve yâ harflerinin aksine sadece sakin olur.[652]

10. Evlâ İlleti

Örnek olarak fâilin mef'ulden, mübtedanın da haberden önce gelmesi konusunda öncelik sahibi olması gibi hükümlerin dayandığı illettir.[653]

Cürcânî de bu illete dayanarak birkaç mesele açıklamıştır. Mesela " أُعْطِيَ زَيْدٌ الدِرْهَمَ" cümlesinin böyle kurulması, "أُعْطِيَ الدِرْهَمُ زَيْدًا" şeklinde kurulmasından daha evladır. Çünkü burada Zeyd ve "verilme" işi, failiyet manası taşımaktadır ama dirhem kelimesinde böyle bir mana yoktur. Bu sebeple failiyet manasında olan bu iki ögenin yakın olması, daha öncelikli olması bakımından evla olanıdır.[654]

D. İHTİLAFLI MESELELERDEKİ TERCİHLERİ

Cürcânî, kitabında görüşler arasında birçok tercih yapmıştır. Bu tercihlerini bazen şerh ettiği kitabın sahibi olan Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine muvafakat ya da muhalefet etme suretiyle, bazen de belli başlı dil âlimlerinin görüşlerine muvafakat ya da muhalefet etme suretiyle yapmıştır. Bazen de bir kişiye uymak ya da ona itiraz etmeksizin tercihlerde bulunmuştur. Cürcânî'nin kitabındaki tercihleri de belirli bir düzende aktarılması açısından bu taksimata göre zikredilecektir.

---

651 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 72.
652 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 1/162-163.
653 Baylu, *Nahiv Usulünde İllet Teorisi*, 74.
654 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 1/351.

1. Ebû Ali el-Fârisî'ye Uyarak Yaptığı Tercihleri

Cürcânî'nin Ebû Ali el-Fârisî'ye katılıp yaptığı tercihler çoktur. Bunlardan bir tanesi, kelamın kısımları hakkındadır.

Ebû Ali el-Fârisî, kelamın kısımlarını açıklarken kelamın üç şeyden oluştuğunu; bunların isim, fiil ve harf olduğunu söylemiştir. Cürcânî ise bunun üzerine şu açıklamayı yapmıştır:

وإنما قال: "يأتلف من ثلاثة أشياء" ولم يقل: "الكلام ثلاثة أشياء" على ما جرت عادة كثير من المتقدمين لأجل أن ذلك لا يخلو من غرضين: أحدهما أن يراد أن الكلام ما يجتمع فيه هذه الثلاثة والثاني أن يراد أن كل جزء من هذه الأجزاء يكون كلاما كما أنك إذا قلت: العلم هو نحو ولغة وفقه احتمل أن تريد أن كل واحد من هذه الأنحاء هو النوع النفيس وأن تريد أن العلم لا يكون حتى يجتمع هذه الثلاثة. وكل واحد من هذين الغرضين فاسد لأجل أن قولك: زيد منطلق، وخرج عمرو كلام مفيد وليس بمشتمل على الأجزاء الثلاثة. وقولك: زيد وخرج من غير اسم غير مفيد وكذا كل جزء انفرد كان عاريا من الإفادة فلما أدى قولهم: الكلام ثلاثة أشياء إلى هذا الفساد ترك أبو علي استعماله إلى ما يصح وهو قوله: الكلام يأتلف من ثلاثة أشياء

"Mütekaddim alimlerinin âdeti üzere "Kelam üç şeydir." değil, "Kelam üç şeyden oluşur." dedi. Çünkü (onların) bu tanımının iki amacı olabilir:

Birincisi, kelamın ancak kendisinde bu üç şeyin birleşmesiyle oluştuğunun kastedilmesidir. İkincisi, bu her parçanın müstakil olarak bir kelam olduğunun kastedilmesidir. Tıpkı "İlim; nahiv, dil ve fıkıhtır." dediğinde bu üç şeyin her birinin kendi içerisinde özel bir tür olduğu ya da ilmin ancak bu üç şeyin birleşmesiyle oluşabileceği ihtimalinin ortaya çıkması gibi. Bu iki amacın her biri fasittir. Çünkü "Zeyd ayrılandır." ve "Amr çıktı." demen, bu üç şeyi kapsamamasına rağmen anlamlı bir kelamdır. Yine "Zeyd" ve isim olmadan "çıktı" demen, anlamlı değildir ve böylece kendi başına olan her bir parça, anlamdan uzaklaşmıştır. İşte onların "Kelam üç şeydir." demesi bu ifsada yol açtığı için Ebû Ali, bu kullanımını doğru şekle sokarak "Kelam üç şeyden oluşur." demiştir."[655]

Bu metinden anlaşıldığı üzere Cürcânî, hocası Ebû Ali el-Fârisî gibi düşünerek kelamın üç şeyden oluştuğunu söylemenin, kelamın üç şey olduğunu söylemekten daha doğru olduğunu kabul etmiştir.[656]

---

[655] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 1/68, 69.

[656] Ebû Ali'ye muvafakat ederek yaptığı diğer tercihler için bkz. 1/115, 380-381; 2/915.

2. Ebû Ali el-Fârisî'ye Karşı Çıkarak Yaptığı Tercihleri

Cürcânî'nin Ebû Ali el-Fârisî'ye karşı çıkıp yaptığı birkaç tercih vardır. Bunlardan bir tanesi de sahih ve mu'tel isimler hakkındadır.

Ebû Ali el-Fârisî, mureb isimleri sahih ve mu'tel olarak ikiye ayırıp her birinden örnek verirken mu'tel isimlere örnek olarak رِداءٌ آيٌّ رأيٌ ve كِساءٌ kelimelerini vermekte, Cürcânî de ona şöyle itiraz etmektedir:

اعلمْ أنَّ قولَه: «ويجري هذا المجرى كِساءٍ ورِداءٍ» قريبٌ من السهو لأجلِ أنَّ الهمزةَ حرفٌ صحيحٌ يَجري عليه الإعرابُ مُتحرِّكًا كان ما قبلَه أو ساكنًا ألا ترى أنَّك تقول: هذا خَطأٌ ورأيتُ خَطأً ومررتُ بخَطأٍ كما تقول: هذا حُكمٌ ورأيتُ حُكمًا ومررتُ بحُكمٍ فليس جَرْيُ الحركاتِ على كِساءٍ ورِداءٍ لأجلِ سكونِ ما قبلَ الهمزةِ فيهما كما كان ذلك في غَزوٍ وطيٍّ فليس ذا من الباب وكان الشيخُ أبو الحسين يعدُّه سهوًا ويعزو أن يكون تخليطًا وقع من النقل

"Bil ki onun "رِداءٌ ve كِساءٌ kelimeleri bu gruba girer." sözü, sehven söylenmiştir. Çünkü hemze, öncesi harekeli de sakin de olsa üzerinde irabın gözüktüğü sahih bir harftir. Görmüyor musun? مررتُ بخَطأٍ - رأيتُ خَطأً - هذا خَطأٌ *dediğin gibi* مررتُ بحُكمٍ - رأيتُ حُكمًا - هذا حُكمٌ *diyorsun.* رِداءٌ *ve* كِساءٌ *kelimelerinin hareke alması,* غَزوٍ *ve* وطِيٍّ *kelimelerinde olduğu gibi hemzelerinin öncesindeki harflerin sakin olmasından dolayı değildir ki bu, bu bâbın konusu değildir. Şeyh Ebü'l-Hüseyin, bunu sehiv kabul ediyor ve bunun, nakil sırasında meydana gelen bir karışıklık olduğunu ileri sürüyordu."*[657]

Metnin ana konusu, sahih ve mu'tel isimler etrafında şekillenmektedir. Ebû Ali el-Fârisî; mu'tel isimlerin içinde açıkça irab harekesi alan örnekler zikretmiş, Cürcânî de bunu kendi ifadeleriyle örneklemiştir. Bunu yaparken de hemze harfinin sahih bir harf olduğunu söylemiştir. Buradan anlaşıldığına göre ihtilaf edilen asıl konu, hemze harfinin illet harfi olup olmamasıdır. Çünkü Ebû Ali el-Fârisî, hemze harfini illetli harf kabul eden kimseler arasında zikredilmektedir.[658] Cürcânî de onun bu görüşünü açıkça

[657] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 1/159.
[658] Mehmet Akıncı - Ramazan Demir, "Fiillerde İ'lâl", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/19 (2018), 151.

belirtmese de Ebû Ali el-Fârisî'nin verdiği örnekler üzerinden kendi görüşünü belirtmiş, hemze harfinin illetli olup olmama meselesinde onunla ihtilaf etmiştir.[659]

3. Basra Ekolü Alimlerine Karşı Çıkarak Yaptığı Tercihler

Cürcânî, her ne kadar Basra ekolünden olsa da Basra ekolüne mensup alimlerin görüşlerine de karşı çıkıp tercihlerde bulunmuştur.

Ebû Ali el-Fârisî, yeminin başına gelen "ب" ve "ت" harf-i cerlerinin hangi lafızlara geldiğini anlatmış, Cürcânî de bu mesele hakkında şu ibareleri kullanmıştır:

اعْلَمْ أَنَّ الواوَ لَمْ يَلْزَمِ الجَرَّ لأجلِ أَنَّهُ بَدَلٌ من الباءِ في قولِهم: باللهِ وليس له أصلٌ في الجَرِّ. ألا تَرَاهُم لا يَستعملونَه في غيرِ القَسَمِ حرفَ جَرٍّ فلا يَقولُ أحدٌ: مَرَرتُ وَزَيْدٍ بمعنى بزيدٍ وإنَّما يكونُ ذلك عندَ القَسَمِ فقط وكذلك التاءُ في تاللهِ وإنَّما هي بدلٌ من الواوِ في واللهِ كَتُجاهٍ وتُخمةٍ ولا يُستعمَلُ في غيرِ هذا من الأسماء فلا يُقالُ: تالرَحْمَنِ ولا تَرَبِّ الكعبةِ وأمَّا ما حَكاهُ أبو الحَسَنِ من قولِهم: تَرَبِّي فشاذٌّ لا يُؤخذُ به

"Bil ki vâv harfi, Arapların "باللهِ" sözündeki bâ harfinden bedel olduğu için cer yapmayı zorunlu kılmaz ve cer yapmada asli değildir. Bu harfi sadece yeminde harfi cer olarak kullandıklarını görmez misin? Kimse "Zeyd'e uğradım." manasını kastederek "مَرَرتُ وَزَيْدٍ" demez. Çünkü bu sadece yeminde olur. "تاللهِ" sözündeki tâ harfi de böyledir. Çünkü o da "تُجاهٍ" ve "تُخمةٍ" kelimelerindeki gibi "واللهِ" kelimesindeki vâv harfinden bedeldir ve "اللهِ" lafzı dışındaki isimlerde beraber kullanılmaz. "تالرَحْمَنِ" ya da "تَرَبِ الكعبةِ" denmez. Ebü'l-Hasan'ın Arapların "تَرَبِّي" dediğini aktarması şaz olup muteber değildir."[660]

Bu cümlelerde Cürcânî, Ebü'l-Hasan'ın "Rabb" kelimesinin başına kasem için ت harfinin gelebilmesi görüşüne karşı çıkmıştır. Ebü'l-Hasan'dan kastın Ahfeş[661] (ö. 215/830) olduğu ifade edilmiştir.[662]

---

659 Ebû Ali'ye muhalefet ederek yaptığı diğer tercihler için bkz. 1/408, 522-523, 599-602; 2/887.
660 Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 2/838.
661 Kemâlüddîn Ebü'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed Enbârî, *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Kahire: Matbaatü's-Saâde, 1380/1961), 1/397.
662 Basra ekolü alimlerine karşı çıkarak yaptığı tercihler için bkz. 1/134-135, 375-376, 423.

4. Kufe Ekolü Alimlerine Karşı Çıkarak Yaptığı Tercihler

Cürcânî, Kûfe ekolüne mensup alimlerin görüşlerine de karşı çıkıp tercihlerde bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi şöyledir:

فأمّا الضميرُ المجرورُ فلا يَجوزُ العطفُ عليه لو قلتَ: مَرَرْتُ بِكَ وزَيْدٍ أو بهِ وزَيْدٍ لم يَجُزْ ويَجِبُ أن نُعيدَ الجارَّ فنقولَ: بِكَ وبِزَيْدٍ ومِثلُهُ غُلامُكَ وغُلامٌ زيدٍ

فاتِّصالُ المجرورِ أَشَدُّ من اتِّصالِ المرفوعِ ولِذلك كَثُرَ العطفُ على المرفوعِ في الشِّعرِ ولم يَكْثُرْ ذلكَ في المجرورِ وإنَّما جاءَ في بَيْتَيْنِ أو ثَلاثةٍ

أَنشدَ صاحِبُ الكتابِ

فاليومَ قَرَّبْتَ تَهْجونا وتَشْتِمُنا فاذهَبْ فما بِكَ والأَيّامِ مِن عَجَبٍ

ولم يُوجَدْ شيءٌ منهُ في كلامٍ فَصِيحٍ وإنَّما قِراءةُ حَمزةَ ﴿تَسْأَلونَ بهِ والأَرْحامِ﴾ فقد رُدَّتْ وأجمعوا على أَنَّها غيرُ مُتَوَجِّهةٍ

"Mecrûr zamire gelirsek, kendisine bir şey atfetmek caiz değildir. Eğer: " مَرَرْتُ بِكَ وزَيْدٍ *"ya da "*مَرَرْتُ بهِ وزَيْدٍ*" dersen bu caiz olmayıp harf-i cerri tekrar zikretmen gerekir ve şöyle dersin:* "بِكَ وبِزَيْدٍ". *Tıpkı "*غُلامُكَ وغُلامٌ زيدٍ*" gibi.*

Çünkü mecrûrun muttasıl olması, merfunun muttasıl olmasından daha şiddetlidir. Bu sebeple şiirde merfuya atıf çok gelmiştir. Ama bu, mecrurda çok gelmemiştir. Sadece iki üç beyitte bu şekilde gelmiştir. el-Kitâb sahibinin inşat ettiği şu şiir gibi:

"Bugün bize hicvedip söverek yaklaştın; git, hem sende hem de günlerde bir acayiplik var."

Fasîh kelamda bu kullanımdan bir şey yoktur. Ama Hamza'nın ﴿تَسْأَلونَ بهِ والأَرْحامِ﴾ *şeklinde okumasına gelirsek, bu merdudtur ve kendisine yönelilmeyeceği konusunda icma etmişlerdir.*"[663]

[663] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*, 2/960.

Cürcânî, bu kısımda Kûfeliler'in görüşlerinden biri olan mecrur zamire atıfta bulunma meselesine karşı çıkmış, yedi kıraat imamından biri ve Kûfeli olan Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'ın (ö. 156/773) kıraatine itimat edilmeyeceğini bildirmiştir.[664]

5. Dolaylı Tercihleri

Cürcânî, bazı meselelerde tercih ifade eden lafızlar kullanmadan dolaylı yoldan tercih yapar.

Mesela Kûfeliler, "اسم" kelimesinin "وَسْم" kelimesinden türediğini, bu kelimenin ilk harfinin hazfedilip bu haziften bedel olarak hemzenin geldiğini söylemişlerdir.[665] Basralılar ise bu kelimenin "سُمُوٌّ" kelimesinden türediğini,[666] bu kelimenin aslının "سِمْوٌ" olup son harf olan vâvın hazfedildiğini ve bu harften bedel olarak hemzenin geldiğini söylemişlerdir.[667] Cürcânî ise cemî isimler bahsinin bir yerinde "Ashabımız" olarak isimlendirdiği topluluğun, "ابن" ve "اسم" kelimelerindeki hemzenin son harften bedel olduğunu söylediğini nakletmiştir.[668] Bunlar, Basralı âlimlerdir. Cürcânî de "Ashabımız" ifadesiyle dolaylı yoldan tercih yapmıştır.

Yine Kûfeliler, masdarın fiilden türediğini ve ondan bir fer olduğunu; Basralılar ise fiilin mastardan türediğini ve ondan bir fer olduğunu söylemiştir.[669] Cürcânî de fiilin, bir zaman bildirmek için geldiğini belirterek (dövdü-dövüyor-dövecek) fiillerinin hem zamana hem de mastar (dövmek) manasına dalalet ettiğini söylemiştir. Hemen akabinde fiilin mastar manasını kapsaması ama masdarın (zaman açısından) fiil manasını kapsamaması nedeniyle fiilin mastardan bir fer olup ondan türediğini belirtmiştir.[670] Yani Cürcânî burada Basralıların görüşünü tercih etmiştir.

---

[664] Muhamed Sâlim Hüseyin, *el-Hâdî Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââti'l-aşr ve'l-Keşf an ileli'l-kırâât ve tevcîhuhâ* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1417/1997), 2/138.
Kûfe ekolü alimlerine karşı çıkarak yaptığı diğer tercihler için bkz. 1/122-123, 512-513,

[665] Enbârî, *el-İnsâf*, 1/6.

[666] Enbârî, *el-İnsâf*, 1/6.

[667] Enbârî, *el-İnsâf*, 1/6-8.

[668] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 1/195.

[669] Enbârî, *el-İnsâf*, 1/235.

[670] Cürcânî, *el-Muktesıd fî şerhi'l-İzâh*, 1/111.

Bu iki görüş incelendiğinde Cürcânî'nin herhangi bir tercih ifadesi belirtmeden de tercih yaptığı görülmektedir.

SONUÇ

Belagat alanının önde gelenlerinden biri olan Cürcânî, nahiv alanında da belli bir mevkiye sahiptir. Cürcânî'nin nahiv alanında günümüze ulaşmış en kapsamlı eseri olan *el-Muktesıd*, kendisinin nahivdeki görüşlerini ve nahiv ilmindeki yerini belirlemesi açısından yeterli görülmüştür.

Bu çalışmada Cürcânî'nin nahiv ilmindeki yeri incelenirken birçok sonuca ulaşılmıştır. Tali olarak ulaşılan sonuçlar şu şekildedir:

- Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh* adlı eseri, İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl fi'n-nahv* adlı eseriyle tertip bakımından benzerlik göstermektedir. Bu sebeple *el-Îzâh*'ın, *el-Usûl fi'n-nahv*'ın muhtasarı olduğu düşünülebilir.
- *el-Îzâh*'ın birçok ravisi ve icazeti ortaya konmuştur. *el-Îzâh* nüshalarından bir tanesi, Ebû Hayyân el-Endelûsî huzurunda Bahâüddîn Abdüllatîf tarafından çeşitli meclislerde okunmuş; Ebû Hayyân tarafından meclise katılanlara, müellife ulaşan dört ayrı senetle rivayet icazeti verilmiştir. Bu senetlere göre *el-Îzâh*'ı müelliften rivayet edenler ed-Dakîkî, el-Abdî, es-Sâbi' ve Ebü'l-Hüseyin'dir. Ebü'l-Hüseyin'in senedinde Cürcânî yer almaktadır.
- Cürcânî'nin hayatından bahseden müelliflerin hemen hemen hepsi, onun soyunu sadece babası ve dedelerinin ismini zikretmek suretiyle belirtmiştir. Bu araştırmada ise Cürcânî'nin daha önceki biyografi eserlerinde adı geçmeyen oğulları ve amcalarına ulaşılmıştır. Ayrıca onun tek hocası olduğu söylenen Ebü'l-Hüseyin dışında başka hocalarına da ulaşılmıştır.
- Cürcânî'nin hayatından bahseden müellifler, onun Cürcân'dan ayrılmadığını söylemiştir. Cürcânî'nin ailesinin hadis ravilerinden oluştuğu, her birinin başlıca âlim bir şahsiyet olduğu ve Cürcânî'nin bu nedenle Cürcân'dan ayrılmadığı sonucuna ulaşılmıştır.
- Cürcânî'nin hayatından bahseden müellifler, onun eğitim hayatı hakkında net ifadeler kullanmamıştır. Bu araştırmada ise onun 409 (1018) yılında hocası Ebü'l-Hüseyin'den *el-Îzâh*'ı ve Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını okuduğu bilgisine ulaşılmıştır.

el-Muktesıd'ın incelenmesi sonucunda elde edilen ve bu araştırmanın asıl konusunu ilgilendiren sonuçlar ise şu şekildedir:

- Cürcânî, nahiv usulü kaynakları içerisinde kendisinden önceki ve sonraki alimlerin belirlediği semâ‘, kıyas, icma ve istishâb delillerinin dışına çıkmamış, İbnü’l-Enbârî ve İbn Cinnî’nin taksimatını kendi içerisinde cemetmiştir.
- Cürcânî, nahiv kaynakları arasında delil olması bakımından belki de en çok ihtilaf edilen mesele olan hadisle istişhâd konusunda mütekaddim alimlerin yöntemine uymuştur. Hadisleri delil getirmek için değil, örnek göstermek için kullanmıştır.
- Cürcânî, şâz kıraatlerle istişhâdda bulunmasa da şâz kıraatlere yaklaşımı ılımlı olup onlarla istişhâda karşı çıkmamıştır.
- Cürcânî, şiirle istişhâd meselesinde alimlerin çoğunluğunun kabulü olan istişhâd asrı görüşüne uyarak bu dönem içerisinden olmayan kimselerin şiirlerinin sadece mana konularında örnek olabileceğini, dil konularında başlıca bir kaynak olamayacaklarını ifade ederek cumhurun görüşüne muvafakat etmiştir.
- Cürcânî, nahiv illetlerini kendisinden önceki ve sonraki alimler gibi kitabının birçok yerinde kullanmıştır.
- Cürcânî, dil ekollerinin ve bu ekollerin temsilcilerinin görüşleri arasında çok çeşitli tercihlerde bulunmuştur. Bu tercihleri, onun müstakil bir nahiv mezhebi olduğuna delalet edebilse de Basra ekolünün ve tabilerinin görüşlerini, özellikle ekolleri birbirinden ayıran temel ihtilaflar çerçevesinde daha çok benimsemesi sebebiyle o, Basra ekolüne mensuptur. Yine nahiv ilmindeki hocası Ebü’l-Hüseyin, Basra ekolünün önde gelen imamlarından olan Ebû Ali el-Fârisî’nin yeğeni ve öğrencisi olması da onun Basralı olduğuna delalet etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdülfettâh Ebû Ğudde. *el-Ulemâü'l-uzzâb ellezîne âserû'l-ilme 'ale'z-zevâc*. 1 Cilt. Halep: Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1402/1982.

Akıncı, Mehmet - Demir, Ramazan. "Fiillerde İ'lâl". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/19 (2018), 150-167.

Alâüddîn el-Buhâri, Abdülazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Bezdevî*. 4 Cilt. İstanbul: Şirketü's-Sahâfeti'l-Osmâmiyye, 1. Basım, 1308/1890.

Ali el-Kārî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed. *el-Esmâru'l-ceniyye fî esmâi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülmuhsin Abdullah Ahmed. 2 Cilt. Bağdat: Dîvânü'l-Vakfi's-Sünnî, 1. Basım, 1430/2009.

Altıkulaç, Tayyar. "İbn Ebû Meryem, Nasr b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/437. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Altıkulaç, Tayyar. "İbn Mücâhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Arslan, Şükrü. "Cermî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/413-414. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *el-Mekâsidü'n-nahviyye fî şerhi şevâhidi şurûhi'l-Elfiye*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. 4 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1431/2010.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *İkdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 2387.

Bâ Mahreme, Abdullah Tayyib. *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yâni'd-dehr*. 6 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2008.

Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer. *Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-Arab*. 13 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1997.

Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Maarif Vekaleti, 1951.

Bâharzî, Ali b. el-Hasan. *Dümyetü'l-kasr ve 'usratu ehli'l-asr*. thk. Muhammed Altuncî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1. Basım, 1414/1993.

Bakır, Sami. *Ebû Ali el-Fârisî'de Dilbilimsel Tenkit -el-İğfâl Eseri Örneği-*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Bakırcı, Selami. "Ukberî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/66-67. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Baylu, Cumali. *Nahiv Usulünde İllet Teorisi ve Temel Nahiv İlletleri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023.

Begavî, el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl fî tefîri'l-Kur'ân*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1431/2010.

Begavî, el-Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ. *Şerhü's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaûd - Muhammed Züheyr eş-Şâviş. 15 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.

Bilge, Mustafa L. "Askerimükrem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/493-494. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*. çev. Abdulhalîm en-Neccâr. 6 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Meârif, 5. Basım, ts.

Celîs ed-Dîneverî, Ebû Abdullâh el-Hüseyin b. Musa. *Simâru's-sınâa fî ilmi'l-Arabiyye*. thk. Muhammed b. Hâlid el-Fâdil. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1990.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-Miftâh fi's-sarf*. thk. Ali Tevfîk Ahmed. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1407/1987.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Delâilü'l-i'câz*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Dercü'd-dürer fî tefsîri'l-ây ve's-süver*. thk. Velîd b. Ahmed el-Hüseyin, İyâd Abdüllatif el-Kaysî. Britanya: Mecelletü'l-Hikme, 1. Basım, 1429/2008.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Cümel*. thk. Ali Haydar. 1 Cilt. Dımaşk: Mecmeu'l-Luğati'l-Arabiyye, 1392/1972.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Muhtâr min devâvîni'l-Mütenebbî ve'l-Buhturî ve Ebî Temmâm*. nşr.

Abdülazîz el-Meymenî. 1 Cilt. Aligarh, ts.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh*. thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân. 2 Cilt. Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1982.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Muktesıd fî şerhi't-Tekmile*. thk. Ahmed b. Abdullah Düveyş. 3 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1. Basım, 1428/2007.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Muktesıd fî telhîsi'l-Muğnî fî Şerhi'l-Îzâh*. Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 3015.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Umüd Kitâbün fi't-tasrîf*. thk. el-Bedrâvî Zehrân. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, 1995.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Esrâru'l-belâğa*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *et-Tetimme fi'n-nahv*. thk. Târık Necm Abdullâh. Mekke, 1405/1985.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-Miftâh fi's-sarf*. thk. Alî Tevfîk Ahmed. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1407–1987.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Şerhu dîvâni'l-Mütenebbî*. thk. Abdurrahmân b. Dahîl Rabbihî. Riyad: Mecmeu'l-Melik Selmân el-Âlemî li'l-Lugati'l-Arabiyye, 1. Basım, 1447/2024.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkāhir b. Abdurrahmân b. Muhammed. *Şerhu'l-Cümel fi'n-nahv*. thk. Halîl Abdülkādir Îsâ. 1 Cilt. Amman - Beyrut: ed-Dâru'l-Osmâniyye - Dâru İbn Hazm, 1432/2011.

Çelebi, İlyas. "İvaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/488-490. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Çelebi, İlyas. "Mu'tezile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/391-401. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Çelebi, İlyas. "Sâhib b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Çelebi, Muharrem. "İbnü'l-Bâziş, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/528. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî. *Tabakātü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, ts.

Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. 1 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 7. Basım, t.s.

Durmuş, İsmail. "el-Avâmilü'l-Mie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Durmuş, İsmail. "İbn Berrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/372-374. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Durmuş, İsmail. "İbn Ebü'r-Rebî'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/470-471. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Durmuş, İsmail. "İstişhâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Durmuş, İsmail. "Mütenebbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/195-200. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*. thk. Bedreddin Kahvecî - Beşir Cüveycâtî. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1. Basım, 1404/1984.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-İğfâl*. thk. Abdullâh Ömer el-Hâc İbrâhîm. 2 Cilt. Ebûzabî: el-Mücemmeü's-Sekâfî - Cum'atü'l-Mâcid li's-Sekâfe ve't-Turâs, t.y.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-İzâhu'l-Adudî*. thk. Hasan Şâzeli Ferhûd, 1389/1969.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Maksûr ve'l-Memdûd*. thk. Hasan Hindâvî. Riyad: Dâru İşbîliya, 1. Basım, 2002.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Adudiyyât*. thk. Ali Câbir el-Mansûrî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1406/1986.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Askeriyyât fi'n-nahvi'l-arabî*. thk. Ali Câbir el-Mansûrî. 1 Cilt. Bağdat: el-Mektebetü'l-Vataniyye, 2. Basım, 1982.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Basriyyât*. thk. Muhammed eş-Şâtır Ahmed. 2 Cilt. y.y., 1. Basım, 1405/1985.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Halebiyyât*. thk. Hasan Hindâvî. 1 Cilt. Dımaşk - Beyrut: Dâru'l-Kalem - Dâru'l-Menâre, 1. Basım, 1407–1987.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-Mensûra*. thk. Şerif Abdülkerîm en-Neccâr. 1 Cilt. Amman: Dâru Ammâr, 1. Basım, 1424/2004.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'l-müşkiletü'l-ma'rûfetü bi'l-Bağdâdiyyât*. thk. Salâhuddîn Abdullah es-Senkâvî. Bağdat: Matbaatü'l-Ânî, y.y.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Mesâilü'ş-Şîrâziyyât*. thk. Hasan Hindâvî. 2 Cilt. Riyad: Künûzü İşbîlya, 1. Basım, 1424/2004.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *et-Ta'lîka alâ Kitâbi Sîbeveyhi*. thk. Avad b. Hamd el-Kavzî. 6 Cilt. Kahire: Matbaatü'l-Emâne, 1. Basım, 1410/1990.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *Kitâbü'l-Îzâh*. thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1416/1996.

Ebû Ali, el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *Kitâbü'ş-şi'r ev Şerhu'l-ebyâti'l-müşkileti'l-i'râb*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1. Basım, 1408/1988.

Ebû Ali, Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *Kitâbü'-t-Tekmile*. thk. Kâzım Bahru'l-Mürcân. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2. Basım, 1419/1999.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Alî b. Muhammed b. el-Abbâs. *el-İmta' ve'l-muânese*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1432/2011.

Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*. 4 Cilt. Kahire: el-Matbaatü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısriyye, 1. Basım, 1325.

Elmalı, Hüseyin. "Ebû Osman el-Mâzinî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/209-210. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Elmalı, Hüseyin. "Ebû Zeyd el-Ensârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/270-271. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *el-İğrâb fî cedeli'l-İ'râb*. thk. Saîd el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1971.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Lüma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*. thk. Ahmed Abdülbâsid. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1439/2018.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. *Nüzhetü'l-elibbâ' fî tabakāti'l-üdebâ*. thk. İbrâhîm es-Sâmerrâî. 1 Cilt. Zerkā: Mektebetü'l-Menâr, 3. Basım, 1405/1985.

Enbârî, Kemâlüddîn Ebü'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed. *el-İnsâf fî mesâili'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn

Abdülhamîd. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Saâde, 4. Basım, 1380/1961.

Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Bulğa fî terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luga*. thk. Muhammed el-Mısrî. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru Sa'duddîn, 1421/2000.

Günel, Fuat. "Cürcânî, Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/132-133. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah. "Abdülkāhir el-Cürcânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/247-248. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Halefullah, Muhammed - Sellâm, Muhammed Zağlûl. *Selâsü resâil fî i'câzi'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Meârif, 3. Basım, ts.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-büldân*. thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, t.s.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkūt b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1993.

Hansârî, Muhammed Bâkır b. Zeynilâbidîn b. Ca'fer el-Mûsevî. *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât*. thk. Esedullâh İsmâiliyân. 8 Cilt. Kum: Mektebetü İsmâîliyya, 1391.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit. *Târîhu Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1422/2001.

Hüseyin, Muhamed Sâlim. *el-Hâdî Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââti'l-aşr ve'l-Keşf an ileli'l-kırâât ve tevcîhuhâ*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1417/1997.

İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1404/1984.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gālib b. Abdirrahmân. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422/2001.

İbn Berrî, Ebû Muhammed Abdullâh. *Şerhu şevâhidi'l-Îzâh*. thk. Mustafa Derviş - Muhammed Mehdî. Kahire: el-Bîetü'l-Âmme li-şuûni'l-Metâbi'l-Emîriyye, 1405/1980.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Hasāis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2006.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâhu anhâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1419/1998.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâât ve'l-îzâhu anhâ*. thk. Abdülhalîm en-Neccâr vd. 2 Cilt. Kahire: Vizâretü'l-Evkâf - el-Meclisü'l-'Aʿlâ li'ş-Şüûni'l-İslâmiyye, 1415/1994.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *Muhtâru Tezkirati Ebî Ali el-Fârisî ve tehzîbühâ*. thk. Hüseyin Ahmed Bûabbas. 1 Cilt. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1432/2010.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed. *es-Sâhibî fî fıkhi'l-lugati'l-Arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-Arabi fî kelâmihâ*. nşr. Muhammed Ali Beydûn, 1418/1997.

İbn Fazlillâh el-Ömerî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-ebsâr fî memâliki'l-emsâr*. thk. Kâmil Selmân el-Cübûrî. 27 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2010.

İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Lisânü'l-Mîzân*. nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1423/2002.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1994.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *Şerhu Katri'n-nedâ ve beli's-sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 1 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 15. Basım, 1383/1963.

İbn İyyâz, Hüseyin b. Bedr. *Şerhu't-Ta'rîf bi-zarûriyyâti't-tasrîf*. thk. Hâdî Nehr - Hilâl Nâcî el-Muhâmî. Ürdün: Dâru'l-Fikr, 1422/2002.

İbn Kādî Şühbe, Takiyyüddin Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed. *Tabakātü'ş-Şâfiiyye*. nşr. Hâfız Abdülalîm Han. 5 Cilt. Haydarâbâd: Vizâretü'l-Meârif li'l-Hükûmeti'l-Âliyeti'l-Hindiyye, 1. Basım, 1398/1978.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 21 Cilt. Kahire: Dâru Hecer, 1. Basım, ts.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tabakātü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyyîn*. thk. Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed

Zeynühüm Muhammed Ğarb. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, 1413/1993.

İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. 8 Cilt, ts.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn. *en-Nücûmu'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kāhire*. nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1413/1992.

İbnü'l-Adîm, Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâ. *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. thk. Mehdî Îd er-Ravâdiye. 12 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkān li't-Türâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 1438/2016.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkādir Atâ, Mustafa Abdülkādir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1412/1992.

İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakāti'l-kurrâ*. nşr. Gotthelf Bergstraesser. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1427/2006.

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kāsım. *ez-Zâhir fî meânî kelimâti'n-nâs*. thk. Hâtim Sâlih Dâmin. 2 Cilt. Bağdat: Dâru'ş-Şuûni's-Sekâfiyyeti'l-Âmme, 2. Basım, 1987.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kādî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1407/1987.

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Osman b. Ömer. *el-Emâlî*. thk. Fahr Sâlih Süleymân. 2 Cilt. Ürdün: Dâru İmâr, 1409/1989.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. nşr. Ahmed İbrâhîm Muhammed. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mesîre, 2. Basım, 1399/1979.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kâhire - Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Arabî - Müessesetü'l-Kütübi's-Sekāfe, 1. Basım, 1406/1982.

İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî. *el-'İkdü'l-müzheb fî tabakāti hameleti'l-mezheb*. thk. Eymen Nasr el-Ezherî - Seyyid Mühennâ. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

İbnü'n-Neccâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd. *Zeylü Târîhi Bağdâd*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kūb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *Kitâbü'l-Fihrist*. thk. Eymen Fuâd Seyyid. 4 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkān li't-Türâsi'l-İslâmî, 1430/2009.

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdülhüseyin el-Fetlî. 3 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1436/2015.

İşler, Emrullah. "Zeccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/173-174. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

İzgi, Cevat. "Ebîverdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/76-77. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Kitâbu Subhi'l-a'şâ*. 14 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1340/1922.

Kalkîle, Abduh Abdülazîz. "Beyne'l-Kâdi'l-Cürcânî ve Abdilkâhiri'l-Cürcânî". *Mecelletü'd-Dâra* 3 (Nisan 1981), 213-232.

Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/27-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. "Hamdânîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/446-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Düreyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/416-419. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Kâtip Çelebî. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*. nşr. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Maârif Matbası, 1941.

Kaysî, Ebû Ali el-Hasan b. Abdullâh. *Şerhu şevâhidi'l-Îzâh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1408/1987.

Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. 4 Cilt. Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1372/1957.

Kılıç, Hulusi. "Cevherî, İsmâil b. Hammâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/459. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kılıç, Hulusi. "Delâilü'l-İ'câz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/114-115. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kılıç, Hulusi. "Enbârî, Kemâleddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kılıç, Hulusi. "Esrârü'l-Belâga". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/435. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kılıç, Hulusi. "İbnü'l-Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kırcı, Recep. *Ebû Alî el-Fârisî'nin et-Tekmile Adlı Eserindeki Metodolojisi ve Sarf İlmine Dair Görüşleri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Koçak, İnci. "Ahfeş el-Asgar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/525. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Koçak, İnci. "Ahfeş el-Evsat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/526. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Konaklı, Numan. *Abdülkāhir Cürcânî'nin İ'câzü'l-Kur'ân Fikrine Katkıları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Kurtuluş, Rıza. "Cürcân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/131-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kürd Ali, Muhammed. *Künûzu'l-ecdâd*. nşr. Mervân el-Bevvâb". 1 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Beyyine, 1432/2011.

Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl aleyhâ*. thk. İhsan Abbas. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1973-1974.

Mansûrî, Ali Câbir. "Aksâmu'l-ahbâr li Ebî Ali el-Fârisî". *el-Mevrid* 3 (01 Temmuz 1978), 201-220.

Merçil, Erdoğan. "Büveyhîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Merçil, Erdoğan. "Saffârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/464-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Merçil, Erdoğan. "Ziyârîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/498-499. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Muhammed İbrâhîm Şâdî. *Şerhu Delâili'l-i'câz*. 1 Cilt. Mansûra: Dâru'l-Yakîn, 2. Basım, 1434/2013.

Mursî, Muhammed Mustafa. "Ârâü'l-Mâzinî fi'l-Muktesıd li'l-Cürcânî". *Mecelletü Kıtâi Külliyeti'l-Lugati'l-Arabiyye* 12 (2018), 197-342.

Nâzirü'l-Ceyş, Muhammed b. Yûsuf. *Temhîdü'l-kavâid bi-şerhi teshîli'l-fevâid*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. 11 Cilt. Kahire: Dâru's-Selâm, 1. Basım, 1428–2007.

Necm, Muhammed Kerîm. *el-Kırââtü'l-aşrü'l-mütevâtira min tarîkayi'ş-Şâtibiyye ve'd-Dürre fî hâmişi'l-Kurâni'l-Kerîm*. 1 Cilt, 1414/1994.

Özaydın, Abdülkerim. "Adudüddevle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/392-393. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Ebû Ali el-Fârisî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/88-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Özdemir, Sevim. *Ebû Ali el-Fârisî ve Nahiv İlmindeki Yeri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Öztürk, Necmettin. *Fatih Dönemi Âlimlerinden Alâaddin Musannifek ve Arap Gramerindeki Yeri*. Ankara: İlahiyat Yayın, 1. Basım, 2021.

Râfiî, Abdülkerim b. Muhammed. *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn*. nşr. Azîzullâh el-Utâridî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987.

Sadru'l-Efâdil, Kâsım b. el-Hüseyin el-Havârizmî. *Şerhu'l-Mufassal fî san'ati'l-i'râbi'l-mevsûm bi't-Tahmîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1990.

Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg. *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaûd, Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1. Basım, 1420/2000.

Sâhib b. Abbâd, Ebü'l-Kāsım İsmâîl b. Abbâd et-Tâlekânî. *el-İknâ' fi'l-'arûz ve tahrîci'l-kavâfî*. thk. Hasan Âlü Yâsîn. 1 Cilt. Bağdat: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.

Salihoğlu, Hamit. *Kemâlüddîn İbnü'l-Enbârî'nin Lumaʿu'l-edille fî usûli'n-nahv Adlı Eseri Bağlamında Nahiv Usulü*. Ankara: İlahiyat Yayın, 1. Basım, 2021.

Sehmî, Ebü'l-Kāsım Hamza b. Yûsuf. *Târîhu Cürcân*. thk. Muhammed Abdülmuîd Hân. 1 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 4. Basım, 1407/1987.

Sekkâkî, Yûsuf b. Ebû Bekr. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naîm Zerzûr. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1987.

Semʿânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed. *el-Müntehab min mu'cemi şuyûhi Ebi's-Saʿd es-Semʿânî*. nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1. Basım, 1417/1996.

Semʿânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. thk. Muhammed Avvâd. 12 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1. Basım, 1396/1976.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu. *Mir'âtü'z-zamân fî tevârîhi'l-a'yân*. thk. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1. Basım, 1434/2013.

Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. Cîze: Dâru Hecer, 1413–1992.

Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Tabakātü'ş-Şâfiiyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv - Mahmûd Muhammed et-Tanâhî. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, t.y.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakāti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2. Basım, 1399/1979.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv*. thk. Mahmut Süleyman Yakut. Kahire: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiiyye, 1426/2006.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Merkezü Dâri'l-Minhâc. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2. Basım, 1434/2013.

Şelebî, Abdülfettâh İsmâîl. *Ebû Ali el-Fârisî Hayâtühû ve mekânetühû beyne eimmeti't-tefsîr ve'l-Arabiyye ve âsâruhû fi'l-kırâât ve'n-nahv*. Cidde: Dâru'l-Matbûâti'l-Hadîse, 1409/1989.

Şemseddin Sâmî. *Kāmûsü'l-a'lâm*. 6 Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306.

Şüherî, Ali b. Muhammed Ahmed. *el-Hilâfü'n-nahvî fi'l-Muktesıd*. Mekke: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Yüksek Lisans Tezi, 1999.

Taberânî, Süleymân b. Ahmed. *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn*. thk. Hamdi b. Abdülmecît. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1984.

Taşköprizâde, Ahmed Efendi. *Miftâhu's-saâde ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1405/1985.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Halîl b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/309-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Tülücü, Süleyman. "İbnü'd-Dehhân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Umrî, Muhammed Ahmed. "el-Misâlü'l-muhâlif li'l-kâideti fî Kitâbi'l-Muktesıd fî şerhi'l-Îzâh li'l-Cürcânî". *Mecelletü'l-Câmiati'l-Kāsımiyye li'l-Luğati'l-Arabiyye ve Âdâbihâ* 1/2 (2023), 161-194.

Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad. *Mir'âtü'l-cenân ve ʿibretü'l-yakzân fî maʿrifeti mâ yuʿteberu min havâdisi'z-zamân*. thk. Halîl el-Mansûr. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1417/1997.

Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yavuz, Mehmet. "Şerîşî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/6-7. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Yazıcı, Hüseyin. "İbnü's-Serrâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/205-206. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yazıcı, Hüseyin. "İbnü't-Tarâve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/229. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Yemenî, Ebü'l-Mehâsin Tâcüddîn Abdülbâkī b. Abdilmecîd b. Abdillâh. *İşâretü't-ta'yîn fî terâcimi'n-nuhât ve'l-luğaviyyîn*. thk. Abdülmecîd Diyâb. 1 Cilt. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1406/1986.

Yeşilyurt, Temel. "Rü'yetullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/311-314. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler (Siyasî Tarih)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/31-48. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yıldız, Kemal. "İbnü'l-Bennâ el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/529-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yıldız, Musa. "Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/175-176. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kāmûs*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc vd. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ, 1. Basım, 1422/2001.

Zeccâcî, Abdurrahmân b. İshâk. *el-Îzâh fî ileli'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mübârek. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1416/1996.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. nşr. Muhammed Eymen eş-Şebrâvî. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Maʿrûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1424/2003.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm Kāmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arab ve'l-müstaʿribîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Abdillâh b. Mezhic. *Tabakātü'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm. 1 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 2. Basım, t.s.